

ЧЛАНЦИ

Проф. др Василије КРЕСТИЋ*

БИСКУП ШТРОСМАЈЕР У СВЕТЛУ НОВИХ ИЗВОРА**

У серији Monumenta Vaticana Croatica, као посебно издање, књ. 1, Хрватски државни архив, Кршћанска садашњост и Дом и свијет, објавили су у Загребу током 1999. године књигу Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881–1887. У то време Ванутели је био папски нунције у Бечу. Преписка садржи укупно 110 писама, од којих само 20 Ванутелијевих. Уз 90 Штросмајерових писама налази се 17 по садржају разноврсних прилога. Оригиниали ове преписке налазе се у Тајном ватиканском архиву, у фонду "Архив Бечке нунцијатуре". Реч је о дипломатској тајној кореспонденцији која досад науци није била доступна. Читава преписка између двојице римокатоличких прелата вођена је на латинском. Сва документа штампана су упоредо, на латинском и у хрватском преводу.

По свом садржају кореспонденција између Штросмајера и Ванутелија је разноврсна, али у већини односи се на религиозна питања. Ван сваке сумње она је од изузетног значаја за осветљавање личности ђаквачког бискупа Јосипа Јурја Штросмајера као и за разјашњавање и разумевање његове верске и световне политике.

У овом осврту на преписку Штросмајер - Ванутели највише пажње биће посвећено питању Штросмајеровог односа према Србији и Црној Гори, Србима и православљу, бискуповом односу према Босни, Аустро-Угарској и династији Хабзбурга, Угарској и Мађарима, унији и унијаћењу, протестантима и протестантизму, Јеврејима и масонима. Све су то питања која су заокупљала његову пажњу и о којима је Ванутелију искрено, прикривено од јавности, отварао своје срце, износио своје погледе, образлагао своје тежње и циљеве.

* Аутор је редовни члан Српске академије наука и уметности, Београд.

** Ово је део обимније расправе која се односи на бискупа Јосипа Јураја Штросмајера.

О конкордату са Србијом и Црном Гором

Кључно питање које је занимало ђаковачког бискупа када је реч о Србији било је питање склапања конкордата, "којим би се живот католика у Србији побољшао и сигурнијим учинио". О том проблему Штросмајер је маја 1881. године водио разговоре са српским министром спољних послова Чедомиљом Мијатовићем. Министар га је обавестио да кнез Милан и влада Србије намеравају да се договоре са Светом Столицом. Две недеље после тог сусрета бискуп је послао Мијатовићу једну промеморију у којој је образложио шта би се, по његовом мишљењу, "морало утврдити и преточити у јасну облику, како би се утрла стаза за постизање таквога договора".¹ До 5. јуна 1881. Штросмајер није добио из Србије одговор на промеморију, али се надао да ће га ускоро добити. С тим у вези је написао: "Имам озбиљних разлога надати се да ће ствар заиста, прије или касније, из жеље пријећи у стварност. По себи је јасно да ћу што је могуће прије, чим о томе будем било што сигурна имао, то смјеста и Светој Апостолској Столици и Преузвишености Вашој дојавити".²

Штросмајерова нада да ће скоро добити одговор из Србије није се обистинила, па је 2. септембра 1881. написао Ванутелију: "Са жалошћу сам ових дана дознао да је црногорски изасланик из Рима необављена посла отишао. То је тим жалосније што је кнез Србије несумњиво очекивао сретан исход тог посла да и сам крене истим путем. Не могу, наиме, иначе протумачити ону шутњу према мени са стране српског министра вањских послова, кога сам у међувремену уљудно молио да ми на моје писмо одговори. Чим о свему томе нешто сигурно дознам, смјеста ћу Вашој Узоритости јавити. Молим пак да ми се Ваша Преузвишеност удостоји дојавити ако што важније о томе дозна јер, како знам из искуства, ако желимо да исход буде у складу с нашим жељама, нужно је да у стварима такве нарави обје стране буду точно обавјештене".³

У ово време када се својски залагао за склапање конкордата са Србијом и Црном Гором, водећи при томе истинску бригу за римокатолике у тим државама, Штросмајер се изражавао веома ружно како о Јеврејима тако и о Србима православне вере у Хрватској и Славонији, а није лепо мислио ни о протестантима. О Јеврејима и православнима је 14. октобра 1881. писао као о "најгорој плеви". Жудије, тј. Јевреји и православни за њега су били "крмељивци и бријачи".⁴ Бискупу је сметало и то што је тада у Хрватској предстојник унутрашњих послова био Србин Јован барон Живковић, којем је признавао да је паметан, али му је била мана што је "истакнути православац, тако да га у нас зову Фоџије", на-

¹ Промеморија упућена Ч. Мијатовићу, засад, није позната. Међутим, позната је Штросмајерова промеморија од 7/19. маја 1881. послата Стојану Новаковићу, тадашњем министру просвете и црквених дела. Како је она по времену постанка подударна с промеморијом достављеном Ч. Мијатовићу, тешко је поверовати да међу њима има битних садржајних разлика. (С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Архив за правне и друштвене науке 3, 1907, 275–280.)

² *Korespondencija*, 113.

³ Исто, 119.

⁴ Исто, 123.

глашавао је Штросмајер. Додатна мана Јована Живковића била је, по виђењу бискупа, та што је био рођени брат православног епископа Теофана, највећег непријатеља "католичке цркве и хрватскога народа". Православни, које бискуп назива шизматичима и расколницима,⁵ противници су Римокатоличке цркве и наваљују на њу и на римокатолички одгој. Сматрао је да права католичке цркве треба "без икаква људска обзира бранити и штитити".⁶ Очигледно је да је Штросмајер један аршин имао за католике а други за православне, протестанте и Јевреје.

У очекивању одговора из Србије на промеморију, која се тицала конкордата, Штросмајер је постајао нестрпљив. Због тога је, после вишемесечног чекања одговора, поново писао Мијатовићу, али, како вели, "залуду". Упоран, с јасним циљевима и тежњама, иако увређен, он није одустајао од својих намера. Поткрај децембра 1881. јавио је Ванутелију да ће поново писати Мијатовићу, иако је он у међувремену престао да буде министар спољних послова а постао "само" министар финансија. С тим у вези бискуп је написао нунцију: "Док о томе размишљам, проналазим барем један разлог те шутње и увреде, а он је следећи: у новије вријеме Србија се настоји повезати посебним савезом пријатељства с Аустро-Угарском.⁷ Нема сумње да тежи за насловом и чашћу краљевине и за властитим краљем. И свјесна је да то понајвећма овиси о пристанку Аустро-Угарске. Зато Србија у оваквим околностима брижно избјегава све што би било како могло бити непоћудно Аустро-Угарској. Слутим пак, а оно што дознајем то ми готово посвема потврђује, да Аустро-Угарска од уговора Србије са Светом Столицом јако зазира. То је највјероватније разлог што Србија у садашњем тренутку шути и гледе својих католика од себе не даје гласа".⁸

⁵ Уочи "коризме на стадо своје" Штросмајер је 18. јануара 1891. између осталог написао: "Ја никада до сада нисам, нити ћу икада и једне риечи изустити, која би браћу нашу по крви или у вјерском или у племенском чувству њиховом увриједити могла; паче противно..." (*Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakaovački i sriemski god. 1850.-1900, Zagreb 1900-1904, 753.*) Ова бискупова изјава није у складу с оним што је написао о Србима нунцију Ванутелију да су они "крмеливци и бријачи", да су бизантинци, шизматици и расколници. Такве изјаве би и у племенском и у вјерском смислу, да су изречене јавно, и те како повредиле "чувство" православних Срба. Као римокатолички првосвештеник Штросмајер је у вјерском погледу био веома искључив. За њега је једина права вера била његова римокатоличка вера. Све остале вере су, по његовом суду, биле нижег реда и нису се могле мерити с вером чији је он био проповедник. Да је то заиста тако види се по речима које је упутио Ф. Рачком поводом неких расправа у Сабору Хрватске. На једном месту написао је: "Још ми је једно у очи пало у изјави саборској. Вели сабор, да је над разликом свих *једнако часних* конфесија. То сигурно неће рећи: све су конфесије под заштитом једнога тер истога закона, него ће рећи: све су конфесије *једнако часне*, то јест, једне цијене и једне истинитости. То је мрски и богогрдни *индиферентизам* [...]" (*Šišić, Korespondencija Rački - Strossmayer*, III, 44, 45).

⁶ *Korespondencija*, 125, 127, 131, 133.

⁷ Реч је о Тајној конвенцији између Аустро-Угарске и Србије. У преговорима око склапања конвенције, као повереник кнеза Милана, учествовао је Ч. Мијатовић. Он је и потписао Конвенцију 28. јуна 1881. године.

⁸ Писмо од 24. II 1881, исто, 143. Да се Штросмајер љутио на Београд и на тамошње политичаре због тога што му на његову промеморију и на његова писма нису одговарали види се и по садржају његовог писма упућеног Ф. Рачком 14/26. новембра

Штросмајерова објашњења због којих Београд није одговарао на његова писма и на његову промеморију само привидно нису убедљива. Звучи готово невероватно да би једна таква католичка држава, каква је била Аустро-Угарска, с једним таквим католичким владаром, какав је био Фрањо Јосиф, могла имати нешто против тога да православна Србија склопи конкордат са Светом Столицом. Међутим, бискупово тумачење могуће је прихватити и разумети ако се пође од тврдње, коју је у вези са преговорима о конкордату са Црном Гором у својим мемоарима изнео војвода Симо Поповић, да је Аустрија желела да "задржи протекцију и уплив свој над римокатолицима и њиховим поповима" у Црној Гори и Србији.⁹ Овом Поповићевом објашњењу може се додати још један разлог који иде у прилог Штросмајерове оцене о томе да Аустро-Угарска зазире од конкордата Србије са Светом Столицом. Заправо, Аустро-Угарска није одобравала бискупову верску политику. Она је зазирала од његовог "католичког панславизма" и зато је желела да га искључи из послова који су се тicali конкордата са Србијом.

Занимљиво је да се из преписке ђаковачког бискупа и папског нунција Ванутелија ништа не може сазнати о томе да је нунције, у размаку од јула 1881. до јула 1882, био у преписци са српском владом у вези са конкордатом и да се у међувремену, током јуна 1881, састао са српским послаником у Бечу Филипом Христићем и кнезом Миланом. Иако је Штросмајер тражио од Ванутелија да га обавести "ако што важније о томе дозна", он га није обавестио. У сваком случају Штросмајер је, као преговарач, у том тренутку испао из игре, и то стога што је тада у Београду јачала опозиција против свих оних који су са њим сарађивали, јер су се уверили да бискуп настоји у Србији да учврсти римокатолицизам а Српску православну цркву, уз помоћ уније, подреди папи.¹⁰ Уз то, из разговора које је водио са Ч. Мијатовићем априла 1881, нунције Ванутели сазнао је да је независна Србија желела да има и независну католичку црквену организацију, да њене католике ослободи јурисдикције ђаковачког бискупа. О тим настојањима Ванутели је обавестио и Свету Столицу.¹¹

Оцена да је Штросмајер у ово време изгубио поверење Београда сасвим је могућа. Током 1881. и 1882. године он се огласио окружницама о светима Ђирилу и Методију и њима је изазвао оштре реакције у редовима Српске православне цркве. У полемику с њим упустили су се задарски владика Стефан Кнежевић, которски Герасим Петрановић и горњокарловачки Теофан Живковић. О тим расправама ондашње новине много су писале. Јавност је о свему била добро обавештена и знала је зашто се залагао Штросмајер и шта су му замерале православне владике.

1881. (F. Šišić, *Korespondencija Rački - Strossmayer*, Zagreb 1929, II, 424.) Како је на бискупове предлоге реаговао кнез Милан, шта се дешавало у вези са конкордатом у Бечу и шта је са своје стране чинио нунције Ванутели види: Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Вајшкан 1804-1918*, Краљево-Крагујевац 1990, 233.

⁹ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 595.

¹⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, п. д., 233-235.

¹¹ Tolomeo Rita, *Korespondencija Strossmayer - Tondini*, Zagreb 1984, 12.

Сам Штросмајер послао је Ванутелију своју окружницу из 1882. и укратко му је објаснио шта она садржи и шта је њоме хтео да постигне. Циљ му је био, како наглашава, да одговори на приговоре православних епископа, да им докаже да су, "пишући своје писмо против мене одступили од сваке истине, љубави и осјећаја за вјеру". У другом делу окружнице бискуп је покушао да објасни "који је узрок бјеснила против мене?", па о томе каже: "У овом дијелу понављам оно што сам прошле године написао и доказујем да ништа од тога није могло бити разлог оправдану гневу. У овом дијелу понавља се наук о јединству цркве и поново поткрепљује бјелоданим чињеницама те догађајима узетим из живота наших Светих Апостола Ђирила и Методија." Шта је суштина окружнице, како ју је објаснио Штросмајер, види се из његових речи упућених Ванутелију, које ћемо, ради бољег разумевања бискупове верске политике, дословно цитирати. Дакле, у његовој окружници из 1882. "Истражује се како православни епископи описују своју Цркву и зашто разликују Цркву од цркве те која је права и збиљска разлика између Цркве и цркве. У првој точки доказује се како православна Црква својим одвајањем од католичке Цркве није ушла у рај земаљски, да није, како се тврди, посебном добротом Божјом ослобођена лажна јединства, ушла у пунину истине. Паче, да је све од тога супротно. То се најприје показује повјесним доказима који недвојбено потврђују да је религиозно-ћудоредна као и национална судбина Славена постала изузетно лоша и заиста неподносива кад су Грци својим расколом, у приватни и јавни живот Славена на Балканском полуотоку, свакојаке игре свог лукавства, злобе, симоније и грабежљивости унијели. Друго, доказује се да су посве неважне и испразне оне разлике које православни епископи истичу између Цркве и цркве, уз највеће погрде на католичку Цркву. Доказује се како сви они разлози, које су писци у прошлости све до најновијих времена изнијели, заправо испразно замагљивање како би се покрила злоћа онога највећег и разорног расцјепа те заварале очи недужних."

Према речима Штросмајера у окружници из 1882. он доказује "[...] да је највећа и једина разлика између Цркава у томе што је православна Црква својим одвајањем повриједила божански устрој Цркве па је губитком божанског јединства напустила сваку слободу и сваку животну бодрост. С те стране, опширније се расправља о нарави божанског јединства у Цркви, а исто тако о двама уистину битним својствима божанског јединства, то јест о видљивости и узајамности, од којих се ни једно ни друго не може ни замислити без видљиве главе Цркве и без средишта јединства. Да у том дијелу будем опширнији, присилиле су ме неке стварне околности у нашим крајевима те тврдње противника који су се готово на апсурдан начин усудили, себи у корист, самог светог Кипријана и његову златну књигу О јединству Цркве као и некоје своје православне списе којима се бахато тврди да се примат, какав се у Католичкој цркви проводи, из светог Писма и из предаје једва може и доказивати [...]"¹²

У исто ово време, током 1881. и 1882. године, дошло је до засто-

¹² Писмо од 1. II 1882, *Korespondencija*, 161–163.

ја у преговорима о конкордату и са Црном Гором.¹³ И тај застој Штросмајер је објашњавао истим разлозима као и онај у Србији. Са тим у вези написао је 24. децембра 1881. године нунцију Ванутелију: "Послови с Црногорском кнежевином боље су ми познати и тешко да ћу погријешити ако кажем да ће жељени успјех, у бити управо с истог разлога (као што је онај у Србији – В. К.), изостати. Ствар је у задње вријеме готово пошла низбрдо јер владика црногорски није хтио прихватити бискупа за којега је држао да га истичу на његову штету и о коме није двојио да ће радије бити пријатељ Аустро-Угарске неголи пријатељ њему и народу. Ја сам вазда држао а и сада држим да се тим врло озбиљним питањима ваља позабавити без икаква обазирања на особе, те с више одважности и слободе, ако желимо доћи до жељена успјеха. Више ћу о томе ипак службом живе ријечи кад буднем имао срећу с Вашом Преузвишености особно се сусрести."¹⁴

Кад се има у виду чињеница да су на Штросмајерову окружницу најпре реаговала три већ поменућа православна епископа и да им се потом придружио и Никодим Милаш,¹⁵ онда је занимљиво поменути да се сасвим супротно од њих понео архимандрит манастира Гргетега Иларион Руварац. Штросмајер се 19. марта 1882. похвалио кардиналу Доминику Бартолинију да његову окружницу траже многи, а "понајвише шизматици" и да ће због тога, вероватно, "ићи на ново издање". Са тим у вези додао је да га је највише "обрадвало што је неки архимандрит именом Руварац моје писмо посебно похвалио управивши усрдне молитве Богу да куцне час кад ће источна Црква бити једно са западном Црквом. Буди име Госпара благословљено! Тај архимандрит зацијело спада међу најученије свећенике источне Цркве који је својим повјесним проучавањем у нашој књижи име стекао".¹⁶

После извесног застоја у односима београдских власти са Штросмајером, бискуп је 19. марта 1882. написао Ванутелију да је поводом проглашавања Краљевине Србије послао честитку новоизабраном краљу Милану и тим поводом препоручио "му да гледе католика у Србији са светом Апостолском Столицом склопи уговор који би одговарао објема странама".¹⁷ Истим поводом бискуп је 2/14. марта писао и министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу.¹⁸ Нунцију је нагласио да ће га обавестити чим добије неки одговор из Србије.

¹³ Ристо Ј. Драгићевић, *Уговор Свеће Столице с Књажевином Црном Гором 1886. године*, Записи, година XIII, књ. XXIV, јули 1940, Цетиње, 18.

¹⁴ *Korespondencija*, 145.

¹⁵ Никодим Милаш, *Славенски аџосџоли Кирил и Методије и истина православања. Поводом римскога џокреџа у 1880-81. џод. џроџиву Православне цркве*, Задар 1881. Кад је Штросмајер сазнао за Милашеву расправу о Ђирилу и Методију, 18. априла 1882. написао је Ванутелију: "Ових посљедњих дана добио сам вијести да је неки професор источног обреда у Задру приредио животопис светих наших Ђирила и Методија, дакако у прилог шизме. Тај спис, на којем је име писца, бит ће свакако прилика да се одговори и незнамом писцу 'протуенциклике'." (*Korespondencija*, 197.)

¹⁶ *Korespondencija*, 191.

¹⁷ Исто, 185.

¹⁸ Исто; писмо Новаковићу види: С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, 353, 354.

Што се тиче Црне Горе, Штросмајер је 19. марта 1882. јавио Ванутелију да би волео са њим да се састане и неке ствари усмено расправити, "[...] то би тим важније могло бити" – нагласио је бискуп – "што сам чуо да црногорски владика тијеком ове године кани доћи у Беч. Ако се то доиста догоди, покушат ћу да се с њим у Бечу састанем и о питању католика расправим".¹⁹

После непуних месец дана, Штросмајер је 18. априла 1882. јавио Ванутелију да је добио одговор од краља Милана, који је прихватио његове услуге "гледе успоставе слоге са Светом Апостолском Столицом како би се католицима у новој краљевини Србији пуна слобода вјероисповијести и богоштовља осигурала". Бискуп је наговестио нунцију да ће током маја отпутовати у Београд "да новом краљу и његовој преузвишеној обитељи" честита на дичном наслову који су он, са својим предшасницима, и племенит народ његов готово бескрајним жртвама заслужили, али да ће порадити и на бољем и снажнијем "закључењу уговора са Светом Апостолском Столицом".²⁰

Штросмајер није успео да отпутује у Београд и "поклони се његовом величанству" јер му то, како је обавестио Стојана Новаковића, околности нису дозволиле.²¹ Уз то, искрсле су и одређене потешкоће које су се тичале јурисдикције бискупа Штросмајера над римокатолицима у унутрашњости Србије. То питање поставила је аустроугарска дипломатија, па се умешала и Конгрегација за пропаганду вере. Она се залагала за то да се прошири јурисдикција бискупа Штросмајера над римокатолицима са Београда и на Ниш.²² У складу са ставом Конгрегације и нунције Ванутели је 5. априла 1883. написао Штросмајеру: "Што се тиче тешке задаће духовне бриге о католицима у Краљевини Србији, без обзира које су они народности или језика, никад нитко Преузвишености Вашој не може ускратити право, дапаче дужност скрбити и провиђати њиховим духовним потребама, како то сами најбоље оцијените у Господину. Наиме, све што се тиче духовних послова и спасења душе мора бити брига бискупа те остављено његовој савјести и настојању".²³

Преговори око конкордата са Србијом и Црном Гором током осамдесетих година текли су упоредо. Пролазили су кроз успоне, падове и застоје, али су, ипак, ишли брже и лакше са Црном Гором него са Србијом. Посебно су кренули набоље после боравка књаза Николе у Бечу и његовог сусрета са тамошњим нунцијем Ванутелијем. До сусрета је дошло маја 1883. на иницијативу црногорског књаза. О том састанку Ванутели је обавестио кардинала и државног секретара у Ватикану Лудовика Јакобинија. После аудијенције код књаза, одушевљен њиме и његовим понашањем, нунције је 25. маја 1883. написао Јакобинију: "Никад не бих очекивао од стране једног расколничког кнеза толике исказе дубока штовања и вјерску сусретљивост каквима ме је том приликом обда-

¹⁹ *Korespondencija*, 187.

²⁰ Исто, 195.

²¹ С. Новаковић, *Католичка црква*, 354.

²² Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан*, 252.

²³ *Korespondencija*, 239.

рио кнез Никола. Својим рјечником и својим понашањем он је видно показао да у мени дубоко чести својство бискупа и представника, ма колико неместојна представника, Светог Оца. Која штета да се човјек прожет толиком вјером налази изван крила једне праве Цркве.

Предмет о којему је он хтио разговарати заправо је уговор који би живо желио склопити са Светом Столицом како би уредио положај три или четири тисуће католика који живе у његовој кнежевини. 'Врло сам жалостан, рече, да мисија код Свете Столице за коју сам, има већ двије године или мање, задужио митрополита наше цркве није жељену улогу приспјела. Од тог времена надаље, мој министар унутрашњих послова морао је, због политичких разлога, учинити нека ограничења гледе јурисдикције скадарског надбискупа над нашим оземљем. Много у себи трпим поради тих ограничења јер (хоћу) искрено да моји подложници католици буду у свему једнаки другима и да уживају у религијском погледу исту слободу и исте повластице које држава јамчи слѣдбеницима већинске религије. Нека духовно водство католика Света Столица повјери неком прелату са сједиштем у кнежевини, и ја ћу бити великодушан спрема католичких установа, пруживши сву заштиту коју Света Столица може пожељети. У оквиру могућности, мислит ћу и на новчано помагање прелата као и католичког клера којему ћу заиста исказивати чести и изузећа која су удијељена и клеру службене цркве. Што се тиче мјешовитих женидаба (говорим, рече, о тој ствари јер ми је познато да су оном приликом гледе тога потешкоће настале) каним младенцима оставити пуну слободу па да се договоре о вјери у којој желе своју дјецу одгајати: више од тога не могу учинити. Није ми ни на крај памети да бих хтио право именована прелата који ће на челу католика бити. Не могу ипак не жељети да, прије самог именовања неког прелата, Свети Отац мене обавијести и чује моје мишљење барем онако како се то чини прије акредитације неког дипломатског службеника. То су, закључио је, моје мисли; молим Вас да их пренесете Светој Столици". Када је саслушао кнежево излагање, Ванутели је констатовао да "се ради о врло осетљивим стварима које заслужују помније испитивање". Због тога је замолио књаза да све што је изнео усмено достави нунцијатури у писаном облику. С тим у вези нунције је написао: "Кнез се сложио радо с мојим мишљењем и обећао је да ће, по свом повратку на Цетиње, цијели нацрт послати".²⁴

Превелико ангажовање бискупа Штросмајера око склапања конкордата Србије и Црне Горе са Светом Столицом није проистичало само из његове бриге за душе неколико хиљада католика у тим земљама. Конкордатима је требало припремити терен за несметано ширење римокатоличке вере, за придобијање шизматика за праву Христову веру. У том погледу, по дубоком уверењу Штросмајера, посебно, изузетно значајно место међу Јужним Словенима православне вере имали су да одиграју Хрвати. Они су, како је написао бискуп, "досад ријеке крви пролили за Католичку цркву и за узвишену Хабсбуршко-лотарингијску владарску кућу,

²⁴ Исто, 259, 261.

готово су једини међу јужним Славенима, у најразличитијим мијенама, остали вјерни Католичкој цркви". Због тога, сматрао је бискуп, Света Столица је дужна "да у садашњим приликама избјегне све што би хрватски народ доживео као неправду". Са тим у вези Штросмајер је 10. јуна 1883. године написао Ванутелију "да је Божја провидност" Хрвате "особито предодредила да буду квасац у руци Бога и Свете Апостолске Столице који ће, тијekom времена прожети тијесто јужних Славена те их привести јединству Свете католичке Цркве". Због те мисије, коју је наменио Хрватима, Штросмајер је нагласио нунцију да њих "ваља подупирати и из дана у дан чвршће их везивати уз Свету Апостолску Столицу". Ако се тако буде радило, закључио је бискуп, биће то најисправнији и неоспоран одговор, "у највећем сугласју с добробити Католичке цркве".²⁵

Штросмајеру је понајвише стало до тога да се што пре и под што повољнијим условима склопи конкордат са Црном Гором. Очекивао је да ће после тога, по примеру Црне Горе и њеног књаза, ићи и остали суверени Јужних Словена. О томе је 10. јуна 1883. написао кардиналу и секретару Јакобинију да је од највећег интереса за римокатоличку ствар да се у Црној Гори "живот Католичке цркве чим прије почне уређивати, што би осталим кнезовима и народима јужних Славена послужило као примјер за наслѣдовање". Бискуп је проценио да се конкордат најлакше може остварити са Црном Гором. Због тога је јавио Јакобинију: "[...] у тој преважној ствари, појединачно помирење с Кнезом Црне Горе далеко је лакше зато што се он, у сваком случају далековидно, досад успио очувати доста неовисним од свакога страног утицаја и, к томе, што исти тај црногорски Кнез мора свим својим силама настојати чим прије добити католичког бискупа који ће извршити своје миротворно послање међу сусједним Миридитима и Клементима, албанским католицима, на спокојство и напредак саме Црне Горе".²⁶

О књазу Николи Штросмајер је писао Јакобинију с похвалама и уважавањем: "Црногорски књаз човјек је праведан, правичан и Цркви католичкој особито наклоњен. Између осталог, томе у прилог свједочи и најновија изјава коју је тај кнез недавно пред Апостолским Нунцијем дао. Тај човјек таква је чврста и тако јуначка значаја да уопће не оставља двојбе да ће испунити све оно што је у одређеним стварима, опћенито, те као старјешина и владар, изјавио.²⁷ Зато бих свјетовао да Света Апостолска Столица гледе горе похвално споменуте изјаве изрази своје задовољство, чим је дотични Кнез у писму изрекне и Његовој Светости упути. Таково очинско повјерење Светог Оца зацијело би великодушну и јуначку душу тог кнеза новом споном уз Католичку цркву привезало. Памтим, уосталом, да је онај допис који је Узоритост Ваша некоћ као Папински Нунциј споменутом Кнезу управила, и с којим сте се удостојили мене упознати, био састављен тако да кад би Кнез у смислу горе споменуте изјаве био тада одговорио, вјероватно би му се већ давно испуни-

²⁵ Исто, 263.

²⁶ Исто, 267.

²⁷ Односи се на књажеву изјаву дату нунцију Ванутелију, о којој је овај обавестио Јакобинија 25. маја 1883. године. (Исто, 259, 261.)

ла жеља да у својој земљи има властита католичког бискупа. Мислим да је мање упутно захтијевати нека нарочита поглавља јер Кнез у том случају, док одговара, не износи толико из своје душе и срца него више по надахнућу других. О томе смо се живо увјерили кад је оно у Риму митрополит реченог Кнеза пред Свету Столицу, разним поглављима изашао, од којих већина бијаше сувишна и нејасна, а нека сасма неприхватљива".²⁸ Имајући овако у свему повољно мишљење о суверену Црне Горе, Штросмајер је због тога, и како се испоставило с пуно разлога, веровао да ће Света Столица са том кнежевином најлакше и најбрже успети да склопи конкордат. За Штросмајера било је једно од најзначајнијих питања то која и каква личност ће бити изабрана за барског надбискупа. По његовом виђењу, "тај би човјек морао бити једноставан као голуб и уједно мудар попут змије. У души би свакако морао бити врло одан Католичкој цркви и Светој Апостолској Столици, али исто тако славенском народу Црне Горе и њезину књазу. Све то могуће је наћи у мужу који је и сам јужни Славен, који добро познаје повијест свог народа и који је свјестан онога светог циља за који је јужне Славене у овим странама Божја провидност одредила. Све особите потешкоће, које ће се с временом можда појавити, такав човјек рјешават ће у пријатељској повезаности са својим Књазом те ће Цркви бити на највећу корист и утјеху. Силно ми је жао што у садашњим околностима морам додати још и ово: чувати се ваља човјека, који би на површину испливао у складу с мишљењем и жељом аустроугарске владе, а она у том погледу присваја нека права и повластице. Само такво претходно извртање реда шкодило би католичкој ствари и бискупском позиву. Утјецај Аустро-Угарске једино би тада био законит и спасоносан ако најискреније и недвојбено безопасно буде промицању циљева Католичке цркве тежио[...]"²⁹

Иако је књаз Никола маја 1883. обећао нунцију Ванутелију да ће му све своје жеље и намере, које се тичу конкордата, у писаном облику послати одмах по повратку из Русије, јер је у Бечу био у пропутовању, то се није десило све до 21. августа. Нестрпљив и не знајући о чему се ради, нунције се тога дана обратио Штросмајеру и обавестио га да му књаз, упркос обећања, ништа није послао. Слутио је да дато обећање књаз није могао да испуни, можда, "због славља која су приликом вјенчања његове кћери одржана".³⁰ Претпостављао је, такође, "да је књаз то, због многих послова с ума сметнуо". У сваком случају замолио је Штросмајера да "ако му се каква згодна прилика пружи" [...] "пресвјетлог кнеза на то подсети како би заједничке тежње једноћ учинак постигле".³¹

Како је Штросмајеру било веома стало до конкордата с Црном Гором, он је брижно неговао пријатељске везе с књазом у намери да га придобије за споразум са Светом Столицом. Из бискупове преписке с књазом види се да је до застоја у преговорима око конкордата дошло

²⁸ Исто, 267.

²⁹ Исто, 267, 269.

³⁰ Те године удала се и најстарија књажева ћерка Зорка за кнеза Петра Карађорђевића.

³¹ *Korespondencija*, 275.

због неслагања око питања ко ће бити бискуп у Бару.³² Међутим, када се Штросмајер, на подстицај Ванутелија, 10. септембра 1883. јавио књазу, овај му је 20. истог месеца одговорио и уз писмо, као прилог, послао му је нацрт конкордата.³³ Штросмајер је о томе одмах обавестио Ванутелија и овим речима прокоментарисао је црногорски нацрт конкордата:

"[...] Мени се заиста чини много прикладнијим и примјеренијим нарави ствари да се тај посао доврши без свечана облика уговора, једноставном Књажевом изјавом да усваја начела о којима је пред Преузвишеношћу Вашом расправило. Уосталом, кад Књазу буде свечанији облик уговора одговарао, држим да ће то, поради озбиљности ствари, требати прихватити.

Што се пак тиче самога уговора, којега примјерак је мени достављен, држим да се, изузев два чланка, у цијелости може прихватити. Први од тих чланака је чл. осми који би требало преиначити тако да се дометне: 'који свећеник мора, дакако, бити потврђен и потребитом јурисдикцијом опскрбљен од Свете Столице. Опћенито, бискупска столица Барска никад не смије бити празна дуље од три мјесеца'. Разлог је по себи јасан.

Други од тих двају чланака, чланак XXXIII. треба посве брисати и поништити будући да је, гледе права Свете Апостолске Столице, пун предрасуда, сувишан и посвуда већ застарио. Чудно је како предобри Књаз, чини се, жели да би оно, што по себи и по самој нарави иначе вриједи за двије стотине милијуна католика, у његовој кнежевини вриједило тек након његова одобрења.

Кад би Света Апостолска Столица моје мишљење сматрала исправним, био бих увјерен да ми се препушта свијетла црногорског Књаза привољети на преинаку и на споменуто испуштање. А мислим да ћу се при том морати послужити разлозима узетим не само из нарави ствари, него исто тако из особних Књажевих способности и његова начина размишљања, што ми је ближе и познатије.

Можда ће Риму и Вашој Преузвишености бити чудно што ништа не говорим о мјешовитим браковима и о католичком одгоју дјеце која се у њима роде. Али ја сам најдубље увјерен да се то претешко питање, а на пробитак Католичке цркве, може ријешити једино тако да се осигура пуна и савршена слобода. Од некатоличке власти једва да се може тражити да она, снагом позитивна закона, ради против властите савјести и да трајно и у сваком случају у мјешовитим браковима осигура католички одгој. Дакако да је та савјест у блудњи, али у том и таквом случају вриједи она ријеч Апостола: Што није по савјести, гријех је.

Католичкој цркви у обављању њезине пресвете задаће достаје пуна слобода коју никако не ремети наметање са стране државне власти и никакове игре.

³² Р. Драгићевић, *Уговор Свете Столице ...*, 87.

³³ Р. Драгићевић је претпоставио да је ово писмо књаза Николе од 20. IX 1883, које је пронашао у копији, без означеног датума, у Цетињском архиву, настало октобра месеца. Ваља упоредити изворни италијански текст овог писма и превод у књизи *Korespondencija*, 286–289, с оним које је објавио Р. Драгићевић, п. д., 18, 19.

Овдје ћу додати још нешто. Ако Света Апостолска Столица то што пишем буде држала ваљаним те ако црногорски Књаз пристане на преиначење и споменуто испуштање, мислим да би сам уговор ваљало укријепити свечаним потписивањем у Бечу тако да Ваша Преузвишеност, са стране Свете Апостолске Столице, и бискуп Захумски Висаријон, са стране црногорског Књаза, у том погледу добијете претходну пуномоћ и овлаштење. А разлог у прилог томе јест овај: док је прије отприлике двије године нетом споменути епископ Захумски, управо у том послу, кад и ја боравио у Риму, њему као некатоличком бискупу био је запријечен приступ Светоме Оцу. То је, свакако, у складу с вишим прописима и некаквим дубљим разлозима, али није баш схватљиво онима који се боље присјећају како се Господин није никад устегнуо од опћења с грешницима које је звао болеснима и којима је лијечник најпотребнији, па није одгурнуо од себе ни Самаријанку ни жену Кананејку. Зацијело то ни у нас ни у црногорској кнежевини није било примљено са задовољством и одобравањем. Да се то не понови, држим да споменути посао ваља доготовити и завршити у Бечу.

А онда, ако се нада испуни те посао буде сретно завршен, да Висаријон пође у Рим и буде примљен код Светог Оца. У том случају, требат ће се побринути да се на споменути уговор стави свечани печат, јер нема двојбе да ће Господин који је некоћ, кад га је болесна жена додирнула, осјетио како из њега излази моћ дати своме намјеснику на земљи, садашњем Првосвећенику, посебну милост, доброхотност и моћ која ће, излазећ из њега, на особит начин потрести и душе оних који су још далеко од наших светиња. Стога би у таквим околностима било врло пожељно да захумски епископ Висаријон пред нашим Светим Оцем осјети ту снагу и дјеловање те да к љубави спрам јединства Цркве буде све јаче привучен на саме његову божанском извору. Ако сам ја о томе обилније и посебније говорио, то је стога што сам најдубље увјерен да би предбивањем црногорског Књаза, у том погледу, посве поравнао пут к осталим, паче свим јужним Славенима, да се с обзиром на то смекшају и Светој Апостолској Столици приближе."³⁴

Уз писмо и нацрт црногорског конкордата Штросмајер је послао Ванутелију и писмо књаза Николе написано 20. септембра 1883. Сва та акта нунције је 26. октобра доставио кардиналу Јакобинију, секретару Свете Столице. У пропратном писму нунције се критички осврнуо на црногорску понуду споразума. О њему је написао:

"Већ само летимичним погледом у тај нацрт нисам могао не уочити колика је јасна разлика између оних великих увјеравања која ми је усмено дао књаз Никола и духа неповјерења спрам Католичке цркве који се открива од почетка до краја овог нацрта. Можда је књаз, говорећи са мнош, сматрао да је питање доброг одгоја суспрегнути и прикрити оно неповјерење које је тако укоријењено код источних расколника и које је тим израженије што су тјешње повезани с расколничком силом, хоћу рећи с Русијом. Познато је да су књаз и народ Црне Горе на Балкан-

³⁴ Штросмајер Ванутелију, Ђенова, 13. X 1883, *Korespondencija*, 281, 283.

скоме полуотоку најфанатичнији присташе Русије и најоданији штоватељи, да тако рекнем, готово обожаватељи Цара.

Било би најбоље кад би се у тој старој тврђави источног раскола могла успоставити латинска, живота пуна, Црква са својом хијерархијом и својим установама. Опречност између животности Католичке цркве и оронлости фоцијевског раскола свакако људима отворена духа била би све јаснија, пале би многе предрасуде па би се мало помало, на овај или онај начин, стаза повратка католичком јединству, поравнала.

У своме писму монси[њору] Штросмајеру кнез каже да не би могао Католичкој цркви у Црној Гори учинити већих уступака него што је то у његову нацрту конкордата назначено. Сигурно је да у његову нацрту оно што је посве неприхватљиво није толико *оскудношћ доушћења* колико је то *мноштво забрана и ограничења*. Можда се догоди да књаз, ако му се посебно на то сврати позорност и кад се на неки начин разбије његово неповјерење, од својих неприхватљивих ограничења одступи те Цркви остави слободу да, без запрека, испуни своје божанско послање.

Што се тиче форме уговора, кад год да до њега дође, не вјерујем да ће кнез Никола хтјети баш облик конкордата. Довољно је да се уговорне тачке точно изразе у облику службеног документа.

Завршавајући овај свој смјерни извјештај, не бих хтио пропустити казати Вашој пречасној Преузвишености како ја двојим да би аустријска влада с одобравањем гледала на то споразумијевање с књазом Црне Горе, поготово ако би дознала да у томе сурађује монси[њору] Штросмајер.³⁵

Пуних месец дана касније, 28. новембра, Ванутели је обавестио ђаковачког бискупа да је "врло брижно и позорно" прочитао све што му је послао, а да је један примерак нацрта уговора са Светом Столицом, "који је црногорски књаз овјерио", доставио у Рим Јакобинију.³⁶ Ванутели се поново јавио Штросмајеру 11. јануара 1884. године. Обавестио га је да из Рима још нема никаквих вести "гледе нацрта уговора с црногорском кнежевином". С тим у вези додао је: "Бојим се да дани приједлози, не због непоменутих уступака него због претјерана неповјерења спрам Цркве, нису баш добро дочекани. (Наиме, те забране и неко неповјерење према Католичкој цркви очито избија из чланака предложеног нацрта, само ако их се чита пажљивије.)"³⁷

Према подацима Р. Драгићевића, у Државном архиву на Цетињу било је шест различитих рукописних пројеката конкордата. Због тога он није био у стању да закључи који од пројеката је био достављен Штросмајеру а који су сачињени само као радне верзије.³⁸ Како сада имамо примерак који је "црногорски књаз овјерио" и који је посредством Штросмајера и Ванутелија доспео у Рим, објавићемо га у целини да би се анализом његовог садржаја и коначног текста конкордата могло утврдити шта је из нацрта прихваћено а шта изостављено. Нацрт у целини гласи:

"Његова Светост Врховни свећеник Лав XIII. и Његова Висост

³⁵ *Korespondencija*, 277, 279.

³⁶ Исто, 319.

³⁷ Исто, 325.

³⁸ Р. Драгићевић, п. д., 19.

Никола I. Књаз Црне Горе именовали су за своје опуномоћенике
Његова Светост...

и Његова Висост његову милост Монсињора Висаријона, бискупа захумског и рашког, који размијенивши своја опуномоћења, за која су утврдили да су добра и правоваљана, уговорили су како слиједи.

Чланак I.

Католичка апостолска и Римска вјера имат ће слободу изражавања у Црној Гори. Њезино богоштовље бит ће јавно што се уређује прописима редарства које ће кнежевска влада наћи потребним ради јавнога реда.

Чланак II.

Његова Светост именоват ће једног бискупа у Бару, но прије него што га именује, Његова Светост приопћит ће црногорској влади име, својства и народност одабране особе. Именовање бискупа и запосједнуће бискупске столице моћи ће се признати једино након што црногорска влада с обзиром на ту особу изрази свој пристанак. Књажевска влада задржава си право замолити Његову Светост да промјени одабрану особу у случају да јој не одговара.

Чланак III.

Бискуп барски овисит ће у црквеним пословима искључиво и изравно о Светој Столици.

Чланак IV.

Црногорска влада признаје барском бискупу наслов Његова Милост и Монсињор.

Чланак V.

Прије неголи преузме службу бискуп ће особно положити заклетву вјерности пред Његовом Висости Књазом, сљедећим ријечима:

"Над светим еванђељима ја се заклињем и обећавам Богу послушност и вјерност Његовој Висости Књазу Црне Горе и његовој влади. Обећавам да се нећу било како сложити, да нећу присуствовати никаквом савјетовању нити потакнути или допустити судјеловање мени подложнога клера у било којем потхвату који иде за ремећењем јавног мира Државе".

Чланак VI.

Католички бискуп барски имат ће пуну слободу у извршавању својих црквених дужности али ће бити одговоран пред црногорским законима за сваки прекршај, злочин или пријеступ политичког или друштвеног реда. Ако се прекршај, злочин или пријеступ докажу, Света Столица ће опозвати или смијенити бискупа коме је утврђена кривња и умјесто њега именовати другога, у складу с одредбама претходног чланка другог.

Чланак VII.

Црногорска влада даје барском бискупу сталну плаћу од пет тисућа франака годишње. Та је плаћа једнака оној коју сада примају православни епископи Кнежевине. У случају да црногорска влада повећа плаћу православним епископима, исто ће повећање учинити такођер за барског бискупа.

Чланак VIII.

Кад се испразни бискупска столица барска, црногорска ће влада одредити једног католичког свећеника да управља дијецезом. Он ће примати бискупску плаћу до именовања новог бискупа.

Чланак IX.

Бискуп је слободан у именовању и опозивању жупника као и свих других црквених службеника који раде у душобрижништву или у некој другој црквеној служби; исто тако у оснивању нових жупа уз оне које сада постоје. Но било за споменута именовања или опозиве, као и за оснивање нових жупа, увијек ће бити неопходан претходан пристанак црногорске владе.

Чланак X.

Уздржавање жупника и свакога другог католичког црквеног службеника у Црној Гори бит ће и остат ће на терет католичких вјерника.

Чланак XI.

Припадници католичког клера који имају бригу душобрижништва или другу црквену функцију, прије него што уђу у службу, положит ће на руке грађанске власти заклетву вјерности и послушности сљедећим ријечима:

"Ја ... се над овим светим еванђељима заклињем и обећавам Богу вјерност и послушност Његовој Висости Књазу Црне Горе и његовој влади; обећавам да се нећу било како сложити, да нећу присуствовати никаквом савјетовању нити потакнути или допустити судјеловање мени подложнога клера у било којем потхвату који иде за ремећењем јавног мира Државе".

Чланак XII.

Сви чланови католичког клера бит ће одговорни пред црногорским грађанским судовима за сваки прекршај, злочин или политички пријеступ, као и за оне против опћих закона.

Чланак XIII.

Сви чланови католичког клера овисит ће о барскоме бискупу у свему што се тиче обављања њихових служби.

Чланак XIV.

У случају да неки католички црквени службеник буде позван или по своме слободном избору прихвати обављање неког задужења или управне службе у Кнежевини, морат ће се прилагодити законима Државе.

Чланак XV.

У свим католичким црквама Црне Горе код службе Божје молит ће се сљедећи образац: "Господине спаси Књаза".

Чланак XVI.

Нитко, било жупник или неки други члан католичког клера, не може предводити или изговарати изванредне јавне молитве без посебна допуштења бискупа.

Чланак XVII.

Неће се уводити ниједна нова светковина без допуштења књажевске владе.

У случају да у православном богоштовљу његове црквене власти у Црној Гори смање број садашњих светковина, слично смањење учинит ће барски бискуп након што је затражио сугласност Свете Столице.

Чланак XVIII.

Неће се моћи подићи, установити или овласти приватне капеле, ораторији без допуштења црногорске владе.

Допуштење ће бити дано, након замолбе, преко барског бискупа.

Чланак XIX.

У катедрали и у католичким жупним црквама бит ће предвиђено посебно мјесто за представнике црногорске власти.

Чланак XX.

Кад Књажева влада заповиједи јавне молитве, бискуп барски саслушат ће мјесне власти гледе начина извршења те наредбе,

Чланак XXI.

Звона не смију звонити без допуштења мјесног редарства, осим за позивање вјерника на слављење службе Божје или на молитву према обичају.

Чланак XXII.

У жупама гдје нема зграде за католичко богослужје, бискуп ће се споразумјети с мјесним властима да му се за то нека одговарајућа зграда дозначи.

Чланак XXIII.

У Црној Гори нема конфесионалних православних школа, неће бити отворене нити католичке.

Чланак XXIV.

Поучавање младежи земље обавља се у државним опћим школама за све обреде. Католички свећеник бит ће, пак, позван предавати вјеронаук католичкој дјечи и имат ће исту плаћу као и други црногорски учитељи.

Чланак XXV.

Књажевска влада не противи се да у селима гдје је становништво искључиво католичко школама управљају католички црквени службеници. Унаточ томе, те школе ће се сматрати јавним државним школама и, стога, бит ће подвргнуте службеним прописима и програмима те надзору црногорских власти.

Чланак XXVI.

Именовање учитеља католичког вјеронаука у црногорским школама, као и сваког другог учитеља у школама споменутим у претходном чланку XXIV., учинит ће бискуп барски уз сугласност црногорске владе.

Чланак XXVII.

Гледе приправе будућих кандидата за католичке свећенике, Књажева влада у сугласности с барским бискупом у ту сврху изабрат ће неке који ће бити послани у школу Св. Фрање у Риму.

У првих пет година од дана потписивања овог уговора, слат ће се два младића сваке године, а потом само један сваке године.

Ти младићи бит ће дужни у Риму студирати и славенски језик.

Црногорска влада одређује износ од двије стотине франака годишње и то за сваког појединог питомца, све до доби коју закони Католичке цркве утврђују dostatном за примање виших редова.

Чланак XXVIII.

Премда црногорска влада бдије да у јавним школама буде поштовано вјерско ћудоређе, бискуп барски ипак ће моћи, као што то већ могу православни епископи, упућивати јој у том погледу своје примједбе, а оне ће бити озбиљно промотрене.

Чланак XXIX.

Књажевска влада признавајући свим својим подложницима, без обзира на вјеру, пуну слободу савјести, досљедно се одриче сваког уплетанја у питање мјешовитих бракова између својих подложника католика и православца.

Чланак XXX.

Сваки мјешовити брак законито склопљен пред православним или пред католичким свећеником законит је у очима црногорске владе, осим ако тај брак није посљедица подвала физичких или моралних насиља или других незаконитих радњи које потпадају под судство Црне Горе.

Чланак XXXI.

Књажева влада не мијеша се у питање којој вјери припадају дјеца рођена у мјешовитим браковима. Одлука је препуштена слободној вољи и слободну договору мужа и жене. Супружници ће морати само изјавити грађанским властима којој вјери ће припадати синови.

Чланак XXXII.

Диспензе за мјешовите бракове који се склапају пред католичким свећеницима неће бити на терет Књажеве владе.

Чланак XXXIII.

Ниједна була, бреве, пропис, одлука, спис или било каква публикација коју је издала Света Столица или барски бискуп неће моћи бити објављена, разглашена, читана или прибијена на огласно мјесто без претходна одобрења Књажевске владе.

Чланак XXXIV.

Овај уговор ступит ће на снагу одмах након потврде са стране Његове Светости Врховног Свећеника Лава XIII. и Његове Висости Николе I., књаза Црне Горе.

Учињено у два примјерка у Риму.³⁹

М. П.

М. П."

Пошто је Ванутели крајем новембра 1883. јавио Штросмајеру да је нацрт овог уговора послао Светој Столици, у преписци међу њима конкордат и Црна Гора нису помињани пуних годину и по дана. За то време Штросмајер је о питањима која су се тицала конкордата био у преписци са Јованом Сундечићем, повереником књаза Николе.⁴⁰

³⁹ *Korespondencija*, 289, 291, 293, 295, 297, 299.

⁴⁰ Р. Драгићевић, п. д., 19-21.

У истом периоду у којем у преписци између Штросмајера и Ванутелија нема вести о Црној Гори, има неколико занимљивих података о Србији и о конкордату који је са њом требало склопити. У том погледу пажњу заслужују Штросмајерова писма, која ћемо подробно приказати да бисмо добили што уверљивију слику о тежњама и циљевима тог високог прелата Католичке цркве.

У писму од 13. октобра 1883. Штросмајер је следећим речима упућеним Ванутелију осликао Србију и тамошње односе, а све у вези са конкордатом:

"Што се пак тиче Краљевине Србије примјећујем да тим несретним краљевством непрестанце витлају олује и да је лишено оног мира и спокоја који су му најпотребнији да доскочи својим великим и многобројним потребама. Као што је Преузвишености Вашој познато, канио сам поћи у сам Биоград и новоме краљу изразити своје штовање, уз молбу да католичко питање у својој краљевини коначно размотри и ријеши. Но, у садашњим приликама које у Србији владају, у неку руку, то је немогуће извести јер се оправдано треба бојати да би моја назочност у Биограду дала повод новим сумњичењима са стране оних који воле изокренути и најбезазленије моје потезе. Држим да у садашњем тренутку ваља особито прегнути како би српска влада засад једнога свећеника на стално у Биограду намјестила и платила, а он би служио католичким радницима који граде жељезницу те онима у Крагујевцу и Шапцу. Ових дана о томе ћу писати самоме краљу јер никога од нових министара боље не познајем. Вашу пак Преузвишеност усрдно просим да ту ствар препоручите српском дјелатном министру у Бечу. Велечасни отац Гондини јако ће се око тог послања у Краљевини Србији заложити будући да има потребито искуство као и повјерење српских власти. Ја ћу у писму хвалевриједном краљу, како се пристоји, то споменути. Што се пак тиче коначна уговора који треба склопити с Краљевином Србијом, држим да тај посао треба одгодити све дотле док се ствар не среди с црногорским Књазом. Предложак уговора с црногорским Књазом могао би послужити као образац Краљевини Србији, а и као дјелотворно средство за превладавање нових потешкоћа ако се којим случајем појаве."⁴¹

После овог писма преписка с Ванутелијем је настављена, али више месеци Србија није била предмет пажње ђаковачког бискупа. Тек 29. септембра 1884. јавио се нунцију с обавештењем да је тих дана послао више писама министру унутрашњих послова Србије Стојану Новаковићу.⁴² Писма су се тичала конкордата, а Штросмајер њима није био задовољан. Сматрао је да су "слабашна и непотпуна" зато што је имао пуно послова који нису трпели одлагање па их је писао на брзину, "готово на врат на нос".⁴³

Поново се јавио нунцију 27. октобра 1884. године. Обавестио га

⁴¹ *Korespondencija*, 283, 285.

⁴² Реч је, свакако, о Штросмајеровом писму писаном Новаковићу 23. IX 1884. Других бискупових писама из тих дана упућених Новаковићу нема. (С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, 359-362.)

⁴³ *Korespondencija*, 357.

је да је, присиљен "неизбјежним захтјевом своје свете службе", у Србију послао велечасног оца Тондинија.⁴⁴ Од њега је примио два писма.⁴⁵ Прво је пуно наде да ће "његово свето послање на које се завјетовао успјети", а друго је прожето сумњом и узнемиреношћу да "успјех божанске ствари, због људских сплетака и подвала", може изостати. Тондини се уздаје у божју помоћ, у "заштиту Свете Апостолске Столице и Ваше Преузвишености", написао је Штросмајер и алудирајући на сметње и тешкоће које је аустроугарска дипломатија, кад је реч о Србији, правила Тондинију, њему, Светој Столици и њиховим плановима, који су се тицали конкордата и уније, нагласио је: "Што се мене сама тиче, ја сам сигуран и постојан у једноме: ја нећу устукнути ни пред каквим људским предсудама и предумишљајима, а још мање пред лукавствима и opakим сплеткама. У садашњим околностима притужбе и примједбе, што се против оца Тондинија безбожно покрећу, вазда испитујем на тезули у светишту и ако се не покажу посве сигурнима и недвојбенима, одакле год да долазиле, ја их не прихваћам. Писао сам ових дана министру унутрашњих послова Новаковићу,⁴⁶ а исто тако оцу Тондинију, те сам његово свето послање поновно његовој заштити препоручио, додајући да ће у садашњим околностима у Риму бити врло добро примљено ако Његово Величанство краљ Србије већ сада посве јасно у Београду одреди мјесто гдје ће Католичка црква, тјеком времена, и одговарајуће зграде подићи. Мени ће стога овдје и данас бити преугодно ако се овако, на неки начин унапријед, помуте сплетке оних који иду за тим да што прије сваки договор између Католичке цркве и Краљевине Србије осујете."⁴⁷

Од краја октобра 1884. до средине јуна 1885. године у преписци Штросмајер - Ванутели није било речи о Србији. Међутим, у опширном писму од 13. јуна 1885. Србија и конкордат поново су у средишту пажње ђаковачког бискупа. Он се најпре пожалио нунцију на аустроугарску штампу. Оптужио ју је да о њему измишља и шири бесмислене вести. Потом је изразио незадовољство аустроугарском верском политиком на тлу Краљевине Србије и неслагање с неповољним оценама грофа Кевенхилера о оцу Тондинију. О краљу Милану, аустро-српским односима и конкордату са Србијом Штросмајер је написао: "[...] веома треба пожалити што у новије доба, како се чини, сам краљ Србије и његова влада сустају у начину гледања и поступку; јер иначе, једва могу разумјети: како, унаточ толиким обећањима и унаточ правом увјеравању које је краљ сам преда мном свечано изрекао еда сам углед и добар глас новог краљевства захтијевају да се католичка ствар у Србији што прије како треба уреди; како се може догодити да католичка ствар првенствено у Београду, на поглед готово цијелог свијета, остаје у скрајној својој запуште-

⁴⁴ Ч. Тондини је први пут стигао у Београд 21. априла 1883. Своју мисију у Србији морао је у више наврата да прекине. Долазак у Србију, који помиње Штросмајер, уследио је после једног од прекида.

⁴⁵ Преписку између Штросмајера и Тондинија објавила је Rita Tolomeo, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer - Cesare Tondini de' Quarenghi*, Zagreb 1984.

⁴⁶ Реч је о Штросмајеровом писму од 23. IX 1884. (С. Новаковић, п. д., 359-362.)

⁴⁷ *Korespondencija*, 365, 367.

ности и срамотној сиромаштини. У најновије доба ја сам више пута позивао да се као јавно очитовање добре воље барем у Биограду одреди прикладно мјесто за подизање католичке цркве и припадајућих јој зграда. Моје пожурујуће молбе заиста нису нашли нити одговора достојнима, што је тим чудније што је ствар по себи врло лака и природна. Докле су сада те ствари дошле, боље ће и спремније просудити Ваша Преузвишеност, јер је према јавним гласилима имала прилику, цијелу једну уру и више, разговарати с краљем Србије. Ја, поучен дугим искуством, бојим се да сва обећања и такођер све добре намене не остану само бесплодне намене којима је, по светом Бернару, сав пакао поплочан. Нека ми се, међутим, с обзиром на све то, допусти да у братском повјерењу изнесем своје мишљење, за које бих желио да трајно остане тајна међу нама, коју се може приопћити само Светој Столици. Док ја проматрам посвемашњу овисност краља Србије и његове владе о Аустро-Угарској, што је грофу Калнокију⁴⁸ повода дало да преда мном изјави како би краљ Србије сигурно био друкчије преда мном говорио, него што је стварно говорио, да се претходно могао с њиме, Калнокијем, састати, што на посвемашњу овисност указује; тад, занимљива мисао обузима ми душу. Мени је, наиме, посве бјелодано да ту нипошто није ријеч о ономе аукторитету и утјецају што га велико сусједно царство с правом има на, јучер рођену, Србију и које сам краљ Србије и његова влада у некој мјери и количини морају трпјети; него да ми се заправо говорило о ономе аукторитету и утјецају који, прелазећи сваку мјеру и сваку озбиљност, може ствар у себи праведну и промишљену и корисну у неправедну, непромишљену и погибелну обрнути. Чини се да се, од неког времена, краљ Србије том својом посвемашњом овисношћу о аустро-угарској влади, у свим па и у најмањим стварима, некако јавно хвали. Ја држим да је то хваљење пренемагање које не одговара ни његовој души ни духу његова народа. Игра је то која у датим околностима за обје стране може бити погибелна и судбоносна. Тако се понашају људи кад, изгубивши разум и више тежње, раде једино у складу са својим страстима и својим предрасудама. А због свега тога већ одавно иде глас да је краљу Србије дојадно његов брак и да размишља о раскинућу брачног веза који му је из дана у дан све тежи. Својој врло честитој и неокаљаној жени ништа друго не може предбацити него да је болећива и да више не може родити, што се сматра то озбиљнијим јер је дијете које има болесно, крхко и за живот неспособно. Зато се говори да размишља о женидби и то таквој која ће његово пријестоље учврстити заувјек против свих погибли, нарочито од оне која му, како се чини, пријети од свијетлога црногорског кнеза Петра Карађорђевића.⁴⁹ Баш зато у склопу новог таковог брака је нека аустријска кнегиња, можда чак кћерка Најузвишенијег Цара и краља. Аустро-угарска влада, засигурно свјесна шкрипца у који такав брак води, с тим човјеком се поиграва настојећи да га увијек новим спонама уза се привеже. А сам нови краљ, готово претјераном ревношћу, непрестан-

⁴⁸ Густав Калноки (1832-1898) министар спољних послова Аустро-Угарске.

⁴⁹ П. Карађорђевић није био црногорски кнез већ зет црногорског књаза Николе.

це показује своју спремност да и у најситнијим стварима служи те тако заслужи највишу милост за којом толико хлепи. Та веома погибелна игра нанијела је штету и пријестољу и претходном животу новог краља Србије; Бог једини, јамачно, зна што ће се из тога излећи, али у сваком случају сигурно је и недвојбено да ће за једну и другу страну бити лоше јер би према задњим гласима свака варка и свака обмана била распршена. Ако је тај мој закључак исправан, онда се од краља Србије и од владе Србије, у погледу правилног сређења односа с Католичком црквом, без обзира на најсјајнија обећања, неће ништа постићи осим онога што буде, а и то у своје вријеме, одговарало жељи и просудби аустро-угарске владе. Аустро-угарска влада вјеројатно, наиме, од краља Србије тек као посљедњи од дарова и услуга очекује, да се сасма по њезину нахођењу среде католичке ствари прије него што му отвори очи и распрши све његове илузије. Искрено признајем да је положај Католичке цркве у тим околностима најгори јер довољно је само јавно мнијење, по којем Католичка црква овиси о вољи Аустро-Угарске и служи једино промицању њезиних политичких циљева, да њезина дјелатност постане не само сумњива и бесплодна него више или мање невидљива. Ја, међутим, унаточ томе држим како свим силама ваља настојати да се право, позив и дјелотворност Католичке цркве у краљевству Србије како треба и што прије уреди. Ја ћу око тога најупорније настојати све док будем обављао службу апостолског намјесника у краљевству Србије.⁵⁰ Вашу пак Преузвишеност молим да се удостојите, у име Свете Апостолске Столице, непрестанце и трајно томе такођер ићи на руку. Људским умовима је властитост несретно модерно застрањивање; а неуморно извршавање апостолског звања божанска је служба коју, врло често, у хипу онемогући мудрост људских разлога, као што се недавно у њезину тријумфу показало у Аустро-Угарској; без чијег мишљења данас једва да што може бити, у сурадњи с њоме с извјесношћу на ломачу може Јона кога сматрају јединим узроком настале олује, а то је моја незнатност. Стога, посве јасно под чијим именом и ауторитетом би света ствар славила славље док би престала радити на корист Свете Матере Цркве. Из тога како се ствар у најновије вријеме развила просуђујем да у садашњим околностима аустро-угарској влади моја особа доста одговара да готово свему свијету јасно укаже на бесплодност мог звања и настојања, за коју се сама на сваки начин побринула. Па да се, нашавши оправдање у мојој служби, цијела ствар по њихову нахођењу а можда и на свето нигдарјево могне одгодити."

На завршетку овог излагања о Србији Штросмајер је следећим речима дотакао и питање конкордата са Црном Гором: "[...] моју душу непрестано обузима мисао колико би било нужно и прикладно да Света Апостолска Столица што прије одговори на праведне тежње и жеље црногорског кнеза. То је оно чега се и у Бечу и у Пешти и у Биограду највише плаше. То је најбоље и најделотворније средство у рукама Свете Апостолске Столице за убрзање и промицање сређења католичког пи-

⁵⁰ Штросмајер је именован за апостолског намесника у Србији 23. септембра 1851. г.

тања у краљевини Србији. Ја ћу вјероватно тек на јесен у Биоград, и то у вријеме кад ћу самог краља тамо затећи".⁵¹

Суочен с великим препрекама које је његовој католичкој политици у Србији постављала аустроугарска дипломатија, Штросмајер је показао задивљујућу упорност и постојаност у ставовима. Попуштао је и повлачио се тек онда када другог избора није имао. То се десило и у случају оца Тондинија. Када је сазнао да Тондинију нема опстанка у Србији, јер га нису хтеле ни аустроугарска ни српска влада, повукао га је из Краљевине иако је о њему и његовом раду имао веома повољно мишљење. По оцени бискупа он је био побожан и учен свештеник. Његов свештенички посао био је пун успеха и наде. По природи и васпитању није био кадар да нарушава цивилне законе и да вређа "државне обзире". Критику на рачун Тондинија, која се чула из кругова аустроугарске и српске владе, Штросмајер је оценио као измишљотине. Сматрао је да аустроугарској и српској влади Тондини није сметао због слабости и пропушта већ због снаге и успеха које је постигао у јачању католичке цркве.⁵² Веровао је да се нападима на Тондинија и његовим уклањањем "иде за тим да Католичка црква у краљевини Србији, лишена свога властитог и најјачег права и снаге, послужи варавим, особито пак мађарским тежњама".⁵³ У писму од 5. јула 1885. упућеном нунцију Ванутелију Штросмајер се критички осврнуо и на краља Милана и на српску владу. О њима је написао: "Што краљ Србије и српска влада тим тежњама и настојањима спремно и без икаква оклијевања или сјенке пропуштају, лако је објаснити из цјелокупна усмјерења њихова јавног дјеловања. Ја сам, међутим, чврсто увјерен да ће такве игре и настојања на крају за обје стране лоше завршити. Што се краљ Србије мени у прилог изразио, то јако храмље и међу даре Данајаца ваља то ставити. Ја нигдар нисам искао свечане пријаве, осим што сам свакако чешће изразио жељу да обављам службу боравећи у Земуну те ноћима размишљао о своме послу у Београду и у краљевини Србији. Потпуно је протурјечје, с једне стране, бискупу исказати пријатељску и смјерну оданост, а, с друге, изријеком настојати запријечити да тај исти бискуп изврши задаће своје пресвете службе. Отворено се ради зацијело о томе да се аустро-угарска влада ријешити не само велечасног оца Тондинија, него у првом реду мене сама". У овом писму Ванутелију бискуп је следећим речима означио циљеве које је у Србији

⁵¹ *Korespondencija*, 477, 479, 481.

⁵² С пуно похвала о Тондинију Штросмајер је писао и С. Новаковићу у писму од 28. III 1885 (С. Новаковић, п. д., 364-366). Штросмајер је изрекао и сасвим неповољне оцене о Тондинију. У писму Ј. Сундечићу од 16. јула 1886. бискуп је написао: "То је учен човјек, али оштроумија и зрјелог расуђивања неима. А Бог сам зна, да га може бит таштина и даље куд год не завађа... Они му у Риму определили улогу, која и по моме суду није за њега..." (Р. Драгићевић, п. д., 20)... Види и Штросмајерово писмо Ванутелију од 27. октобра 1885. у којем је суд о Тондинију сличан оном који је изречен у писму Ј. Сундечићу (*Korespondencija*, 511, 513). Очигледно је да је бискуп у оценама о Тондинију био недоследан и да је о људима изрицао судове према тренутним потребама.

⁵³ О разлозима протеривања оца Тондинија из Србије види: Љ. Дурковић-Јакшић, п. д., 279-294.

желео да постигне: "Прво, таково уређење Католичке цркве у Србији које искључује сваку неизвјесност и које ослоњено на додуше мален број јасних и чврстих одредби, према своје властитом праву и својом нутарњом снагом живи и дјелује, без било чије туђе помоћи. Друго, успостава апостолског викара у Београду који би био свећеник и бискуп обдарен не само умношћу, наобразбом, дубљом спознајом ствари с којима се сусреће, побожношћу, разборитошћу и ревношћу, него исто тако крепостју и снагом духа да нигдар не подлегне туђем јарму а своје звање да никад не окрене на службу туђе моћи. Ја држим да се првенствено ради на томе, да је то бјелодано и да моји противници у првом реду иду за тим да се умјесто мене постави апостолски викар који би био савитљивији и спремнији на промицање свјетовних жеља, које су врло често у отворену сукобу с правим циљевима цркве. У нашим стварним околностима та ствар је од велике важности јер се очито ради о томе да, као што су се некоћ заправо без икаква разлога, осим што је то било против сваког разума, клерици босански одводили на образовање и одгој у Угарску, тако би сада требало у краљевини Србији духовну власт Католичке цркве усмјерити тако да се све божанско и људско подчини и жртвује највишем циљу мађаризације. Никако се не може занијекати да су очи Хрвата католика некаквом тјескобном забринутошћу у овим околностима окренуте према Београду. Што год се у међувремену догодило, ја ћу с највећом харношћу и са синовском подложношћу испунити одлуку Свете Апостолске Столице која ће ме барем дјеломице ослободити понеке бриге и терета одговорности, иначе претешких за слабашна моја рамена."⁵⁴

Поводом новинских текстова објављених у службеном листу *Pester Lloyd*, за који је бискуп тврдио да су "жидске новине најгоре пљеве", он се 27. јула обратио новим, занимљивим писмом нунцију Вантелију. Оповргао је писање *Pester Lloyd*-а, који је био непријатељски расположен према српској влади, а "без ограђивања" написао је како ће бискуп ускоро отпутовати у Београд да би "од самог краља Србије искамчио заштиту католичке вјере те златом и сребром купио православне душе и придобио их католичкој вјери". Штросмајер је био сигуран да су те измишљене и клеветничке вести пештанских новина потекле од аустроугарске полиције с намером да тобожњим непобитним доказима покажу како је нужно њега што пре од Београда и Србије удаљити. С тим у вези бискуп је написао: "Те измишљотине и клевете желе рећи: ево које и какове сумње побуђује само име и безазлена назочност босанског бискупа у Биограду, сумње у мислима и душама, те каковим омразама у српског краља и у народу рађа. Стога се оправдано тражи како од аустроугарске тако од српске владе да се бискуп босански што прије с положаја апостолског викара у краљевини Србији уклони. Покварена таква лукавства могу на одјек наићи у оних који дубље људске намјере не познају; мени су пак, како сам горе назначио, тајне тог зла посве јасне".

Пошто су аустроугарска и српска влада "страховито настојале", како је тврдио бискуп, да га избаце из Србије, о томе је написао Вануте-

⁵⁴ *Korespondencija*, 485, 487.

лију: "[...] зато Света Столица треба *ујорно и усїрајно* настојати да то буде *само уз одговарајућу цијену*. А споменути циљ, по мојему мнијењу, као што сам више пута писао, јест у овоме: Прво, посве слободно обављање католичке вјере и обреда, како је то већ међународним берлинским уговором било утврђено. Друго, мјешовите женидбе ваља правно према католичкоме науку и законима уредити тако да се са стране државе ништа супротно не подузима, било преко законодавства било путем државне администрације. Та се точка мора добро утврдити тим више што су садашњи закони Србије, барем колико се сјећам, томе дијаметрално опречни. Треће, слободно подизање католичких мисија посвуда гдје то разлози душобрижњиштва захтијевају. У садашњим приликама то су мјеста: а) Ниш, б) Крагујевац, с) Мајданпек, д) Шабац. У свакоме од тих мјеста станује стотине и стотине католика који усред православља, без водства и помоћи сталних католичких свећеника, једва могу опстати. Четврто, плаћа будућег апостолског викара и његова тајника, а исто тако католичког учитеља у Биограду. Ту спада и дојела те посвећење погодног мјеста у Биограду на којем би се имала католичка црква, а исто тако стан за апостолског викара и школа подићи; затим понуда неког годишњег приноса из државне ризнице за те сврхе. Осим свега тога, нарочито треба припазити да будући апостолски викар буде човјек који ће светим циљевима Цркве, сукладно околностима мјеста и времена, одговорити. Бит ће добро и паметно да се мој насљедник не потражи у Угарској; што се пако тиче наше Далмације, једва да ми тренутачно нетко други на ум долази који би задаћи боље одговорио неголи је становити свећеник *Радоничић*,⁵⁵ сада жупник и декан у Херцег-Новом у Далмацији, кога бискуп которски Форлани⁵⁶ особито истиче и цијени. А тај је свећеник познат и прихваћен у Риму јер је тамо своје студије завршио; пристат ће на њ вјеројатно и аустро-угарска влада јер је одликован редом Фрање Јосипа. Разлог зашто ја о томе, већ више пута поновљеном, изнова пишем је пријека и на неки начин тјескобна забринутост мојих пријатеља који су махом веома одани Светој Столици. Они изврсно предвиђају да коначна одлука у тој ствари много може придонијети да се углед Апостолске Столице међу јужним Славенима или повећа или умањи. Сви ти моји пријатељи једногласно признају да је од највеће важности или да се промјена католичке ствари у краљевини Србији тако проведе како то тражи нарав ствари и у складу с очекивањем Славена или да се ништа не мијења, јер би се лако могло догодити да ново буде горе од старог."⁵⁷

После дужег застоја у послу око склапања конкордата са Црном Гором, када су о томе размењивали писма Јован Сундечић и Штросмајер, бискуп је крајем септембра 1885. године поново преузео иницијативу с намером да тај посао, по њему изузетно значајан, успешно приведе крају. После једне поруке примљене од књаза Николе и његових главни-

⁵⁵ Трипун Радоничић (1839-1894) именован је за которског бискупа 1888. године.

⁵⁶ Казимир Форлани.

⁵⁷ *Korespondencija*, 489, 491, 493.

јих саветника, који су изразили "жарку жељу" да што пре добију католичког бискупа у Бару и замолили га да у ту сврху, колико може, поради, Штросмајер се 27. септембра обратио Ванутелију с конкретним предлозима. Нунцију је написао:

"Ваша Преузвишеност знаде, мени је тај посао, свакако, већ дуго веома при срцу. Држим пак да се убрзати може овако: сјећам се да је црногорски кнез прије отприлике двије године ради сређивања тих ствари опширније разговарао с Вашом Преузвишеношћу, изложивши начине којима би се његова жеља могла остварити. Сјећам се, уједно, како је Ваша Преузвишеност била задовољна оним што је црногорски кнез тако снажно отворено изнио, па је само требало тој ствари на неки начин само задњи печат ударити да црногорски кнез још у писану облику потврди оно што је живом ријечи пред Вашом Преузвишеношћу изложио. Држим да оно што није учињено досад, може бити управо сада. У ту сврху могла би Преузвишеност можда, у краткоме писму, упућеном било кнезу самом или мени, изнијети оно што је било садржано у кнежеву говору прије двије године, затраживши да то кнез у писану облику, који ће имати значај дипломатске ноте, потврди. Ако ја могу своје мишљење понизно изрећи, то би се писмо свело на сљедеће: прво, треба Католичкој цркви и њезиним службеницима дати слободу вјере и обављање богостовља, а католичком бискупу једнак ступањ достојанства с православним епископима, те одредити исту плаћу. Друго, гледе мјешовитих бракова једноставно ће бити да државна грађанска власт ни на који начин не задире у слободу и праксу Католичке цркве, било путем законодавства било администрације, или да напokon на било који начин не ограничава. На тај начин савјести и срца брачних другова, измакнути управо било каквом насиљу, бит ће отворена једино снази и утјецају Цркве. Истом то се може и треба с правом искати. Ићи преко тога значило би искати да се највиша државна власт, која није католичка, својим поступком постави против гласа своје савјести, против сљедбеника своје вјере који то по својој вјери и савјести, докле год остају у блудњи, одбијају. Барем по мојем мнијењу, то се не може тражити; а ако се тражи и некакво обећање у одређеним посебним околностима изнуди, тад према искуству такве обвезе опћенито се не проводе и постају извориште многих нејасноћа и распри. Ту точку ја бих свео на опћените горе назначене изразе. Што се тиче школа, утаначити ваља да се у њима неће ништа предавати што би католичкој вјери, што би угледу и достојанству Католичке цркве било како могло шкодити; а требало би изријеком додати да католички бискуп има право, у случајевима који су с тиме у супротности, код цивилних власти дјелотворна лијека потражити и наћи. А по себи је јасно да Католичкој цркви и њезиним службеницима мора бити зајамчена слобода да католичку младеж подижу у католичкој вјери и одгајају у своме богослужју. Можда треба додати: Неповредиво право Католичке цркве мора остати да, *ако што нађе неопходним*, подигне властиту школу, обазирјући се дакако на законе кнежевине. Тиме је, држим, исцрпљена бит цијеле ствари; у првоме пак реду сматрам да ваља тежити да католички бискуп буде човјек право учен, право побожан и нада све право разбо-

рит. Закони па били и најбољи остају мртво слово; разборити учени и побожни мужеви су они који законима дају сваку врједност. Ту пако на крају примјећујем: Мени је добро познато гдје се, с обзиром на то, крије највећа потешкоћа. Може се казати да је та потешкоћа заправо стална и трајна. Стога ако Света Столица држи да ту потешкоћу у садашњим приликама никако не може надвладати, мислим да се од сваког даљег корак треба суздржати радије неголи новим и новима варавим надама и очекивањима људе поновно жалостити и озлојеђивати."⁵⁸

Из Штросмајеровог писма нунцију Ванутелију од 27. фебруара 1886. сазнајемо да је посао око конкордата са Црном Гором кренуо добро. Такву вест од кардинала Јакобинија бискупу је из Рима донео отац Тондони. Тим поводом Штросмајер је обавестио Ванутелија да је, "да би ишао сигурнијим и извјеснијим путем", један примерак уговора који је требало склопити с Црном Гором послао књазу а други секретару Папске државе. Тај уговор, по оцени бискупа, био је врло једноставан и својо се на битне одредбе. Штросмајер је веровао "да је ствар посве изгледна", под условом да се с једне или друге стране "не створе сувишне тешкоће".⁵⁹ Тих тешкоћа, по свему судећи, није било. Завршне послове око склапања конкордата са Црном Гором кардинал Јакобини, у својству државног секретара, поверио је бискупу Штросмајеру.⁶⁰ Овај их је успешно привео крају и конкордат је склопљен 18. августа 1886. године. Био је то неоспорни успех Свете Столице којем је, без сумње, много допринео Штросмајер. У Црној Гори и у конкордату који је с њом потписан бискуп је видео значајну упоришну тачку Католичке цркве одакле ће она даље да се шири међу јужнословенске расколнике и шизматике. Једно од средстава којим је желео да шири католицизам међу православнима био је старословенски језик. Када се повела реч о богослужењу на том језику у Краљевини Србији, бискуп је 3. фебруара 1887. године написао Ванутелију: "Држим и свјетујем да им то ваља прихватити као једно практично средство којим ће се јужни Славени јединству Цркве придобити. Но, ако се то има краљевини Србији удијелити, одмах иза тога никако се не би могло ускратити ни црногорском кнезу. Штовише, врло озбиљни разлози захтијевају да се, претходно и прије него што ће се та повластица удијелити Србији, удијели црногорском кнезу. Јер ако се не варам, *црногорски кнез и његова њеменија обичељ њозвани су на велике и необичне задаће на Балканском њолуџоку. Важно је за Светиу Столицу да црногорског кнеза и његову славу обичељ за се шћо више њридобје. Свакако је њак њознајћо да је црногорски кнез склон Кајћоличкој цркви и да нагиње божанском јединству [...]*"⁶¹ Штросмајер је сматрао да Црној Гори свакако треба дозволити богослужење на старословенском језику. Својски се за то заложии и на следећи начин образложио: "[...] желим да се између црногорског кнеза и Свете Апостолске Столице успостави однос готово узајамне потребе. *Црногорски кнез већ*

⁵⁸ Исто, 499, 501.

⁵⁹ Исто, 565.

⁶⁰ Исто, 567.

⁶¹ Подвукао В. Крестић, исто, 651.

је доиста највећи шћоватїель Његове Свеїосїи нашега Првосвешїенїка. Корисно је за нас да он у њоме свом ѡшїїовању и оїравдану дивљењу усїраје и да из дана у дан буде чвршїи [...]"⁶²

Вести о Штросмајеровим верским намерама, које су се тичале Црне Горе, улоге црногорског књаза на Балканском полуострву и старословенског језика процуриле су и у ондашње бечке и пештанске новине. О томе је 19. марта 1887. следећим речима бискуп обавестио Ванутелија: "Ових дана у жидским новинама 'Neue freie Presse', 'Pester Lloyd' итд. појавила се брзојавка из Рима у којој се погрешно и злобно извргава галами и руглу садржај мојега писма које сам у Рим послао. У тој брзојавци говори се и о Првосвешћенику који да би црногорскоме кнезу старославенски језик радо допустио кад се не би био бојао противљења Аустрије. О црногорскоме кнезу се каже да је на Балканскоме полуотоку позван за велике ствари и да може постати добрим ослонцем у промицању католичких циљева. Говори се и о некоме угарскоме прелату да има изванредан утицај међу јужним Славенима у смислу древне традиције итд. Мени се чини сиђурним да су ѡајне мојега писма некаквом случајношћу дошле до ушију Жидова, или неког изаслансїва, а ти Жиди или то изасланство, у злој намјери, те тајне покварено изокренуте шири у јавност да се жељени учинак мојих ријечи спријечи. Уопће, ваља с болом пожалити што су ствари тако важне и осјетљиве, у врло злој намјери проширене у јавност."⁶³

Колико су бечке и пештанске новине "погрешно и злобно" протумачиле тајне Штросмајеровог писма, без познавања његовог садржаја, тешко је објективно судити. Међутим, сумње нема да је у бискуповом писму било елемената за оно што су објавиле бечке и пештанске новине. Да је то тако потврђују речи из Штросмајеровог писма упућеног нунцију Ванутелију 3. фебруара 1887, које смо у изводима цитирали.

Када је папа дозволио употребу старословенског језика у богослужењу за Књажевину Црну Гору, Штросмајер је био више него задовољан. Сматрао је да то "посвема одговара, како непролазном и бесмртном позиву Цркве и Свете Апостолске Столице, тако и највишем позиву откупитеља нашег о једноме овчињаку и једноме пастиру свију". Чим је то право дато Црној Гори, бискуп је предлагао да се оно, као праведно и оправдано, да и Краљевини Србији.⁶⁴ Из једног само делимично објављеног Штросмајеровог писма написаног 26. децембра 1889. књазу Николи⁶⁵ види се да је поред већ добро познатих проблема са барским надбискупом било проблема и са практичном применом богослужења на старословенском језику. Пошто су ту искрсавале одређене тешкоће,

⁶² Подвукао В. Крестић, исто 653.

⁶³ Подвукао В. Крестић, исто, 681.

⁶⁴ Штросмајер Ванутелију, Баково, 28. априла 1887, исто, 691.

⁶⁵ Писмо је делимично објавио и препричао га Р. Драгићевић, али није био у могућности поуздано да га датира. Мислио је "да је оно из 1887, а можда и 1889". (Р. Драгићевић, п. д. Записи, год. XIII, књ. XXIV, август 1940, 86, 87.) У рукописној заоставштини В. Новака, која се чува у Архиву САНУ у Београду, сигн. бр. 14.474, налази се препис овог писма. Оно је датирано са 26. децембром 1889. године.

Штросмајер се својски залагао да их реши на што безболнији начин. Са том намером сугерисао је књазу како да му одговори на његово писмо да би тај одговор проследио даље Светој Столици и од ње изнудио поштовање одредаба склопљеног конкордата. Књаз Никола је, по сугестији бискупа, имао да напише "да се за цело надаће, да ће се оно, што је јавном и свечаном конвенцијом уговорено, чим прије испуни; јер ако се од Вас јуним правом чека, да Ви све ипачке јавног уговора по могућности испуни, и Ви испуни правом очекујете, да и друга страна све ипачке уговора испуни и изврши". У вези са овом сугестијом Штросмајер је додао: "Ја, како рекох, за цело се надам да ће ово и бити, то јест: да ћемо Мисал старословенски за Црнугору чим прије добити, а тиме мислим, да ће све потешкоће у битности бити свладане и да ће се пут протрти, да се и све остало што молимо, мало по мало испуни".⁶⁶

Склапање конкордата са Црном Гором и добијање дозволе да се у тој земљи богослужење обавља на старословенском језику подстакли су Штросмајера да с више енергије крене у акцију за склапање конкордата са Србијом. Црногорски конкордат, по мишљењу бискупа, могао је да послужи као основа за српски. Да би успео у својим верским намерама ђаковачки бискуп и београдско-смедеревски викарни епископ није пропуштао ни једну прилику која му се указала у Београду и Србији а тичала се положаја римокатолика и конкордата. Неке његове активности из те области могу се сагледати из писама која је слао Ванутелију 1885–1887. године. Та писма садрже податке који нису увек верског карактера већ се односе и на политичке погледе бискупа Штросмајера, који су се тичали Србије и Срба, Хрвата, уређења Балкана, Аустро-Угарске и њене југоисточне политике. Због тога сматрамо да бискупова писма заслужују особиту пажњу и да их треба приказати у ширим изводи-ма.

После повлачења оца Тондонија из Србије Штросмајер је у Београд послао свештеника који је био "добар али припрост те озбиљним стварима, за исправно расуђивање, слабашан". Бискуп се жалио Ванутелију да је врло тешко пронаћи свештеника који би у Београду и Краљевини Србији могао сасвим да одговори својим задацима. Због тога се у значајнијим пословима није могао ослонити на тог слабашног свештеника. Један од таквих послова била је куповина плаца у Београду на којем је требало подићи католичку цркву, школу и резиденцију аустроугарског представника. Када је искрсла zgodна прилика за ту куповину, Штросмајер је замолио Ванутелија да у тај посао укључи аустроугарског министра спољних послова грофа Калнокија, између осталог и зато што се он, како је у иронији написао бискуп, стално истицао "као особит заштитник католичке ствари" на Балканском полуострву. Ако је то стварно тако, написао је Штросмајер, онда ето Калнокију "жуђене прилике да ту заштиту посвједочи, не само ријечима, него и дјелом". Бискуп је предложио да Аустро-Угарска купи плац па Католичкој цркви или поклони један део или јој уступи под одређеним олакшавајућим условима, који се

⁶⁶ Исто.

током времена могу лако испунити.⁶⁷ Није познато да се Калноки, који са Штросмајером није био у добрим односима, ангажовао око куповине овог плаца. Питање места где би у Београду могла бити подигнута католичка црква остаће отворено и о њему ће још бити речи.

Сва збивања која су се тичала Србије и њене политике Штросмајер је пратио с особитим занимањем. О приликама у Краљевини био је добро обавештен а у писмима Ванутелију отворено је износио своја виђења тамошњих дешавања. Пре но што је дошло до рата са Бугарском, бискуп је 27. октобра 1885. написао да је тадашње понашање "краља Милана и српског народа плод туђег утјецаја".⁶⁸ Када је Србија претрпела пораз у рату с Бугарском, Штросмајер је тим поводом 2. децембра следећим речима Ванутелију представио политичку ситуацију која се тичала српско-бугарског рата и његових импликација: "[...] Рат што су га повели Срби против браће Бугара, најнеправеднији је рат, који заслужује да се назове правим правцим злочиним, срамотом и саблазни овог времена. А колику је тај исти рат у свјетовном праву збрку произвео, бјелодано је већ из тога што Бугарска стоји под врховништвом високе Порте, па је зато завојштити на Бугарску, по свим правилима међународног права, значило започети рат с Портом. Но, ипак, ту срамоту и збрку сва је Еуропа, скупа са самом високом Портом, мирно подносила све до тренутка кад су напакон јадни Бугари Србе побиједили и од својих их граница одбацили. Еле, сад је тек са свих страна планула ревност спрам мира и смирења те за успоставу права. Ако се о мудрости, пристојности и напретку еуропске уљудбе просуђује према дјеловању дипломатије, онда ће тај суд засигурно људској таштини бити врло неугодан. Са жалошћу, међутим, морам рећи да су ти ратни порази Срба уједно и наши порази, поглавито пак мађарски. Мађари већ два и више десетљећа посебно настоје да српски народ у Хрватској и изван Хрватске за своје циљеве придобију и учине их својим наканама посве оданим. Искориштавају у ту сврху таштину Срба који сматрају да су испред свих других позвани да, ускривши царство свога цара Душана, једини на Балканском полуотоку завладају. То је анахронизам и опсјена болесног ума из четрнаестог столећа кад је Душан, краљ свакако врло способан но исто тако врло подмукао и окрутан, живио, кад је опћенито очевидно постало да бизантински живаљ, то истрошено потомство старих Грка, разним погрешкама ослабљено а најиспразнијим теолошким расправама подијељено, нипошто није кадро спасити Цариград и ослободити кршћанску Еуропу од окрутна турског барбарства. Што је стога чудно ако су способни и снажни мужеви тог времена почели озбиљно размишљати да они сами и њихов народ замијене остарјели и к својој пропасти усмјерени бизантски народ. То је свакако била велика мисао достојна највећих умова; но она није могла уродити плодом јер је Душан усред свога животног вијека преминуо. У његову животу има једна особитост да се приказивао католиком и да је настојао стећи наклоност римских папа; дабоме било је

⁶⁷ Штросмајер Ванутелију, 27. X 1885, *Korespondencija*, 513.

⁶⁸ Исто.

очито и свима јасно да се без окриља и помоћи римских бискупа тако голема накана не може привести успјеху. О да би се они, на које то спада, истом вјером и увјерењем и данас надахњивали! Понављам: ту мисао поновно оживјети исто је што и трабуњати препуштајући се пуким опсјенама али, нажалост, народи захваћени надутошћу и себичношћу равнају се радије сновима и опсјенама неголи истином и правдом које траже жртве и пожртвовност. Мађарским пробитцима и наканама одговара да надраже славенски народ против славенског народа те да Србе наговоре да, с једне стране, *Хрвајиска буде ойљачкана и бачена у ројсїво; да се, с друзе сїране, Буџари саїру и учине нейомичнима, ња да они уљавном једини владају и неџдашње Душаново царсїво обнове*. Гледе првог, Мађарима је то како-тако успјело јер им је Аустрија готово све своје силе заложила, *на своју*, у то сам најчвршће увјерен, *їројасїи*. А нас Хрвате, у сурадњи са Србима, већ су готово [лишили] сваке слободе и моћи. Гледе другог, Божјом вољом и помоћу, Бугари су јуначком храброшћу и неустрашивошћу помели охолост, неправду и себичност пред очима цијелога свијета. Јако, пак, двојим да ли пробитцима аустријског царства одговара устрајати на староме путу и своје силе и надаље *їосуђиваїи за мађарске мајсїорије и хїиїења*. Ја сам дабоме најчвршће увјерен да је на Балканском полуотоку једино могуће, а по Богу и моралном закону ваљано, *имаїи браїску федерацију разних народа*, међу којим ће народима дакако Славени играти главну улогу, докле се за то својом вјером, крепостима и жртвама, једнако тако љубављу и међусобном слогом, буду знали свога божанског одређења достојнима показати. Око тога ће на све стране требати сурађивати а једино питање које постављају проучаватељи и заговорници Аустријског царства, особитост је коју морају у томе преважном послу промотрити, а гласи: која је то сила што ју је Господин и сама нарав ствари предодредила да у тој братској федерацији балканских народа има највиши утјецај и некако држи морално врховништво? Једна од таквих сила свакако је Русија којој су ради њезина циља при руци многа средства; но од некојега времена руска дипломација, барем по мојем суду, посве је бедаста као да је тако вођена да уништи свој властити углед и утјецај. С друге пак стране, Русија већ дуље вријеме и у Азији и у Еуроци има супарницу Енглеску која неће ништа пропустити да моћ и утјецај Русије у објема, колико само може, умањи. Друга је, пак, сила Аустрија коју је Бог на најочитији начин предодредио да споменутој федерацији благонаклоно стане на чело и да је усмјери к вишим циљевима. А Аустрија, у том погледу, једно мора особито избјећи. А то једно јест да, попустивши тлапњи Мађара и њиховој жудњи за доминацијом, славенске народе, својим понашањем готово против воље у загрљај и крило Русије не натјера. У том погледу, већ сада ваљало би избјећи саму сумњу да се у Босни и Херцеговини све догађа искључиво у складу с премоћи и интересом Мађара. У садашњим увјетима сама ће Аустрија, након сукладно опћим изборима и по жељи свега бугарског народа проведена сједињења Румелије с Бугарском, учинити да је сматра достојним окриљем па да тако позорност и склоност бугарског народа заслужи и стекне за будућност. Што се, пак, тиче Срба и њихова краља,

они су праведно кажњени због своје охолости, себичности и неправедности захтјева и ваљало би свакако пожељети да они који се налазе у нашој домовини добро припазе како се више не би никад уротили на пропаст Хрватске која их је на посве братски начин у своје крило примила те их учинила дионицима свих својих права и добротина; а они који су извана, да не навиде браћи својој Бугарима и да никад у њиховој пропасти и затирању не траже јамства свог добра и свога напретка. А врло је вјеројатно да је српски краљ код Сливнице свој Седан нашао.⁶⁹ Да се залијече те ране Срба, у оквиру могућности разборитости и умјерености, Аустрија на сваки начин мора помоћи, тим већма што је сама понавше била главни узрок и почетак свих тих несрећа, но добро ваља запазити да она и гледе тога у садашњим околностима мора имати на памети ону древну изреку: Ништа превећ! Поглавито, међутим, средство које је испред осталих сила управо божански запало Аустрију да своју моћ и утјецај на овом нашем, к истоку окренутом југу, устали и учврсти јесу напредни јужни Славени, у првом реду наша Хрватска, католичка Хрватска, Хрватска која обиљем својих заслуга и жртава у Аустријском царству сигурно није неважна; Хрватска која тијekom многих столећа своју вјерност никад није окаљала никаковом љагом и која је потоке своје крви пролила да преостало царство заклоњено ужива дарове пресветог крижа и кршћанске уљудбе; Хрватска која је и сада, кад је турском питању дошао крај и кад се већ сада мора разријешити не само на негативан, него дапаче на позитиван начин у корист цијелога царства и на славу узвишене династије, посве спремна и приправна према том циљу свим својим снагама сурађивати. Понављам из свега свог срца: Хрватска, каква је вазда била и каква ће вазда остати, прави је Божји дар узвишеној владарској кући и свему царству да на Балканском полуотоку обдржи прво мјесто, побједивши и себи прије свега подложивши срца и савјести народа пошто заузме и подвргне сама њихова подручја и земаљске границе. Но, заиста је истина, да би томе узвишеном циљу Хрватска могла одговорити, треба прије свега да се на слободу извуче испод страног одлучивања, тираније и власти, те да се себи самој, то јест својој цјеловитости, слободи и снази врати. У садашњем положају она је у свему подчињена народу за који се, премда је изобила славан многим именима, не може занијекати да је често вјероломан био и да се с непријатељима царства ротио. Од оног трена кад је Угарска покидала свезе старог савеза, који је поглавиту своју обрану имао у упораби латинског језика у јавним пословима, своју републику на фанатичан и нетрпељив начин, претворила је у националну то јест мађарску државу. Од оног, кажем, третутка кад је Угарска претворена у Мађарску морала је и веза између Хрватске и Мађарске бити шира, отворенија и више моралне неголи политичке и господарске нарави, ако не желимо да та веза постане трајно извориште распри и неспоразума, док напokon не доведе до моралног уништења и до господарске пропасти Хрватске. То је данашњи положај Хрватске. Она биједна данас, очију упртих у Маслинско брдо, своје тло на-

⁶⁹ Ово је алузија на капитулацију Француске у рату са Пруском 1870. године.

тапа крвавим знојем еда би се, ријешена својих страшних окова, могла слободније и примјереније посветити своје одређењу; а стари њезини непријатељи, како сам раније споменуо, у овоме истом часу кад се на Балканском полуотоку свиња и божица политички спајају, на гроб њезин голем камен полагају, на њ свој печат ударају и постављају стражаре да би свиме тиме пропаст и смрт њезине биле заувјек. У такову свом положају, као што не може ништа чинити за себе, тако сигурно ни за узвишену династију у предобивању балканских народа; заиста, у овакову свом положају, он је сам себи досадан и запуштен, а свима другима на терет, nelaгоду и на неки начин одбојан. Ја сам најчвршће увјерен да том стању и положају што прије, управо ради највиших циљева династије и царства, треба учинити крај [...]"⁷⁰

Погледи које је Штросмајер у овом писму изложио, а у чијој жижи су положај Хрватске у оквирима Аустрије и Угарске и односи Хрвата и Мађара, занимљиви су зато што сведоче о бискуповој политичкој доследности. Готово исте погледе он је изнео 1860/61. године у промеморијама које је упутио тадашњем министру–председнику Јохану грофу Рехбергу поводом актуелних расправа о државноправном преуређењу Монархије.⁷¹ Онда, као и у писму Ванутелију, он је наступао са становишта хрватских националних и државних интереса. Све остале интересе, посебно Мађара и Срба, нарочито оних из Хрватске, Славоније и Далмације, бискуп је подређивао бољем државноправном положају Хрватске и Хрвата у оквирима Монархије. У сваком случају он је наступао као изванредан хрватски патриота, а не као југословенски одређени политичар.

Бискупово писмо Ванутелију значајно је и због тога што се из њега сазнаје да се и он, попут многих других српских и хрватских политичара онога времена, залагао за "братску федерацију разних народа" на Балканском полуострву.⁷² У тој федерацији би, по Штросмајеровом виђењу, Словени морали играти главну улогу. "Морално врховништво" над том федерацијом имала би Аустрија, која би свој положај "к истоку окренутом југу" могла да устали и учврсти уз помоћ католичке Хрватске. Све оно што је Штросмајер надугачко и нашироко образложио грофу Рехбергу почетком шездесетих година, после двадесет и пет година поновио је прилагођавајући фразеологију новим и актуелним политичким збивањима која су се тицала пораза Србије у рату са Бугарском. Заправо, тај рат и његов исход били су само повод да бискуп изнесе нунцију Ванутелију оно што му је лежало на срцу пуних двадесет и пет година и што ће обузимати његове мисли до краја живота.

Само четири дана после одашиљања овог писма програмско-политичког садржаја, Штросмајер се поново јавио Ванутелију, али овог пу-

⁷⁰ *Korespondencija*, 519-527.

⁷¹ Види: Vasilije Krestić, *Koncepcije Josipa Jurja Štrosmajera o istočnom pitanju*, Istraživanja, књ. V, Novi Sad 1976, 347-426.

⁷² Ко се све залагао за балканску конфедерацију или федерацију види: В. Крестић, *О Михаилу Полић-Десанчићу и источној питању* у брошури Михаило Полит-Десанчић, *Источно питање и његово органошко решење*, Матица српска 1986, 179.

та Србију је поменуо због "католичке ствари". Она је, по њему, била најважнија и зато што му је до ње "највише стало", заложо се за то да се "што прије, и првом приликом која се пружи" поради на томе "да се у краљевини Србији католичко питање, преко неке врсте државног уговора, својих државних запрека ослободи и у жељено стање доведе". Признао је нунцију да му се раније чинило да ће уговор са Србијом наићи на добар пријем али да сада види да се преварио. Оценио је да су се "најновији облици јавног живота у краљевини Србији толико извитоперили" да је изгубио сваку наду да ће "икад посетити Биоград и краљевину Србију".

Ако су се гасиле наде да ће лако и брзо бити склопљен конкордат са Србијом, будиле су се нове које су се тицале Бугарске. Штросмајер се понудио Светој Столици да буде њен извештач и саветник за Бугаре, са жељом да "се они вазда нађу достојнима њезине особите пажње, благонаклоности и милости". Тврдио је да су Бугари Светој Столици увек "били на срцу" и веровао је да кад се они придобију "и врате у крило свете матере цркве" да ће "цијели Балкански полуоток" бити придобијен и "враћен на католичку стазу". Бискуп је сматрао да је за успех читаве акције потребно ангажовати поверљиве људе из редова бугарског народа, какав је био фрањевац Фермецин, који се успешно бавио историјом.⁷³

Чак и када је за краља Милана, српску владу и Краљевину Србију постао непожељан,⁷⁴ Штросмајер није дигао руке од својих верских намера које су се тицале конкордата. Тврдио је да се у Србији "због охолости и крутости из дана у дан" ствари заплићу и западају у све веће тешкоће. Био је склон све тешкоће да припише "безумним вањским потицајима". Без обзира на збивања у Србији, предлагао је нунцију Ванутелију и Светој Столици да се одмах по успостављању било каквог мира са Бугарском "свим силама узнастоји да се католичко питање у краљевини Србији, сукладно јасном обећању Берлинског уговора, уреди". Веровао је да српска влада, "која се с таквим жаром и с толико залагања исказала, у одбрани тог уговора, неће моћи црквеној власти одбити кад затражи да врло озбиљној точки тог уговора удовољи".⁷⁵

Иако је крајем фебруара 1886. написао да је изгубио сваку наду да ће икад посетити Београд и Србију, другом половином јуна те године Штросмајер се нашао у Београду. О том боравку у Београду, о разговорима које је тамо водио и о утисцима које је оданде понео подробно је обавестио нунција Ванутелија. У писму од 21. јуна бискуп је, између осталог, написао: "[...] Барем двије особитости требама приопћити Вашој Преузвишености. Прва се тиче Биограда гдје ме пријатељски и с поштовањем примио аустро-угарски министар, а након службе Божје доспио сам, скупа с истим министром грофом Кевенхилером и својим путним

⁷³ *Korespondencija*, 533, 535.

⁷⁴ Штросмајер Ванутелију, 27. II 1886, исто, 565.

⁷⁵ Реч је о XXXV чланку Берлинског уговора који се односи на верско питање у Србији. (Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875-1878*, књ. II, Београд 1898, 256, 257.

пратиоцем, ђаковачким жупником Енгелбертом Воршаком, до краља. Њему сам пак најжарче препоручио питање католичке вјере и Цркве, упозоривши да је крајње вријеме да се тај посао каквим кратким уговором са Светом Апостолском Столицом како треба среди и заувјек учврсти. С обзиром на то краљ се са мном додуше сложио, али обраћајућ ми се непрестанце на начин који ми је заударао на бизантинизам и чинило ми се да се исказује некако претјерано. Вријеме и час утаначења тог уговора да је *морао сјасити на њега и његову одлуку*. Тако важна задаћа тридесет и више година остаје неодлучно те се подржава само празним ријечима и обећањима, и дандас се још, након свечане изјаве Берлинског конгреса, препушта произвољној просудби краља и његове владе. Напомињем: то је готово истим ријечима врло озбиљно поновио предстојник министарства којег сам касније походио, тако да о томе нема двојбе. Ја сам по наговору самог аустро-угарског министра, грофа Кевенхилера, упорно тражио да претходно барем одреди прикладно и долично мјесто за изградњу католичке цркве и припадајућих јој зграда; но, ни у том погледу нисам ништа извјесније и одређеније успио постићи. У склопу тог посљедњег разговора догодило се да сам ја рекао: Чујем да је ту напуштена мошеја која се у рушевине претвара, а која је на врло повољном мјесту па је Ваше краљевско Величанство може једноставно дати католицима да је преиначе за потребе католичког богослужја; а претпоставивши да би могао супротставити мисао како се оно што је било када служило *мухамеданском божишћовљу* не може претворити у кршћанску цркву, даметнуо сам како су мухамеданци премноге цркве претворили у мошеје а, нажалост, и једну од најсјајнијих кршћанских грађевина, посвећену вјечној мудрости, држе у својим рукама; стога се не могу тужити ако се једна биоградска мошеја претвори у цркву. Његово Величанство је на овај говор и овакво размишљање као на *ујриз змије* скочило: На такве ријечи никад не могу пристати и биоградску мошеју никоме не дам него ћу је заувјек сачувати мухамеданцима за њихово богоштовље. А на моју примједбу: Али у краљевини Србији нема уопће мухамеданаца, па чему им онда мошеја, краљ је одговорио: Мени би драго било да неког турског *хоџу* пошаљу овамо па да мухамеданско богоштовље обавља за оне који ће једноћ овамо долазити ради трговања. Ја то од отоманске власти тражим и таквome *хоџи* одредит ћу плаћу из државне ризнице. Желим да то буде знак моје *добре воље* према султану. Што се пак тиче *базилике Св. Софије*, желим да *вјечно остјане у рукама Турака*, рјечито је наставио нејасним и бесмисленим изразима у том смислу да је, чини се, дао наслутити како сам ја заправо тражио и пожелио да Аја Софија пријеђе под власт и у руке Руса које, чини се, тај човјек мрзи више неголи житеље пакла. Дакако да сам одговорио: уопће се не ради о Русима, него само о томе да ли ишта може пријечити да се мошеја, која у Биограду уопће ничему не служи *и која се на очиглед ирешивара у рушевину и иројада*, претвори у кршћанску цркву, док су мухамеданци у подручјима под својим господством најсјајније споменике кршћанске вјере преокренули на штовање Мухамеда. Претпоставка по којој цркву што је посвећена Вјечној Мудрости у Константинопољу ваља

вратити кршћанском богоштовљу нипошто не мора значити да ће њоме управљати Руси јер се може замислити да је турски султан, као захвалу кршћанском владама, под чијом се заштитом одржава, драговољно кршћанском богослужју преда тако да је на темељу древна права добију Грци, или напoкон, пошто се Цариград доказао као средиште свих балканских народа, да има своје властито врховно право и властиту управу. Будући да је краљ наставио својим *кршћански гледано, њосве исцјразним* изјавама, ја сам држао да ми моје звање и служба, ријечима дакако смјерним али озбиљним и одлучним, такoву обрану кршћанских начела, *начела живоџа и сјасења* не само појединих људи, него такођер цијелих племена и народа, налажу, да Његово Величанство није било кадро уопће одговорити, осим: ја од свог мишљења не могу одступити. На крају сам посве благим преклињањем и ријечима Његово Величанству јако препоручио ствар католичке цркве у Биограду и оставих краља не баш задовољна мојим кршћанским начелима, али, надам се, задовољна, како се барем на извана задовољним показао, начином на који сам кршћански приступ изложио и бранио. А занимљиво је споменути да је господин аустро-угарски министар, кад смо се враћали кући, сам и без икаква изазова с моје стране, изјавио како је свакако жалосно што је краљ у Паризу добио *лош* одгој који је, код његове куће у Биограду, постао *још гори* и да једва постоји нешто што би *џа мођло учиниџи њођодним*, да *заслужи* љубав и приврженост свога народа те да *одђовори* његовим тежњама које би по намисли Божје провидности и улози своје службе требао *исцјунити*. Ја сам шутио и ни рјечце нисам прозборио, но моје је мишљење о том краљу, искрено говорећи исто, ако не и горе, што ћу Вашој Преузвишености поближе изложити кад будем имао прилику с Вашом Преузвишеношћу усмено разговарати. Сад само опћенито примјеђујем да је тај краљ човјек сасвим лишен кршћанских начела и осјеђаја, стога сличан лози која се, одсјечена од трса, неизбјежно суши и служи једино да у огњу изгори. За говора који је краљ држао мени је синуло да краљ ускоро намјерава господина Франасовића,⁷⁶ садашњег министра вањских послова, који је католик, упутити у Рим да изравно са Светом Столицом и Државним Тајником поради на реченом уговору, смјерајући прикривеним ријечима на Црну Гору, из чега је јасно колико ће у том погледу вриједити уговор са Црном Гором кад се једноћ склопи. На крају додајем како ми се чинило да је аустро-угарски министар, гроф Кевенхилер, на најбољи начин *склон* Католичкој цркви и да ће на мој потицај посјетити Вашу Преузвишеност кад стигне у Беч.⁷⁷

Обузет жељом да што пре приволи краља Милана и српску владу на склапање конкордата са Светом Столицом, не само због тамошњег невеликог броја католика већ и због намере да, како преко Црне Горе и Бугарске тако и Србије, омогући што лакше ширење римокатолицизма на Балканском полуострву, Штросмајер се с том намером и конкретним предлозима 10. септембра 1886. обратио префекту кардиналу Конгрега-

⁷⁶ Драгутин Франасовић.

⁷⁷ *Korespondencija*, 569-573.

ције за пропаганду вере. Ево тих бискупових предлога:

"[...] *Прво*, послаће у Краљевини Србији може се повјерити браћи фрањевцима Босне Сребрене, но само под увјетом да се за ту узвишену сврху, увијек и свагда, одаберу свећеници поштени, свети, учени, ревно и тако чврсти и непоколебљиви да о њиховој снази и чврстини не може бити ни трунка сумње. Иначе се може догодити да мисионари препуштени сами себи буду прије на пропаст, неголи на ускрснуће народа. То особито вриједи у крајевима гдје католици живе помијешано с православнима и гдје слабашан, несталан и разуздан свећеник лако може само своје свећеничко звање окренути у камен спотицања и извор саблазни.

Друго, уопће нема извора средстава за потребе такве мисије. У садашњем стању, које је пролазно и привремено, те се мисије одржавају углавном мојом помоћи и на мој терет.

Треће, оно што сам често изјавио, сад понављам: садашње стање католичке ствари у краљевини Србији је пролазно и привремено. Никако пак не бих свјетовао да се то садашње стање замијени другим, такођер пролазним и привременим. Напротив, највиши разлози захтијевају да се, на темељу података извучених из садашње неизвјесности и колебљивости, боримо како би се католичка ствар у Србији коначно и трајно некаквим уговором уредила и утврдила. Уговор у најновије вријеме склопљен с књазом Црне Горе може у томе послужити као предложак. Била би само на свој начин додана нека поглавља: а) о доличној припомоћи апостолском викару или радије београдском и смедеревском бискупу. Кажем бискупу, јер ако је црногорски кнез могао ускрисити древну дукљанску или барску надбискупију, не видим зашто краљ Србије не би могао ускрисити древну биоградску, са смедеревском канонски сједињену бискупију. То би положају нове краљевине, то би достојанству новог краља посве одговарало. А у том би се поглављу могла утврдити долична дотација за три мисионара од којих би један радио и дјеловао у Биограду, други у Нишу, трећи у Крагујевцу. А не би се у том поглављу испустило католичког учитеља, или радије католичке учитеље у Биограду и другдје гдје је то потребно. Данашњи краљ Србије, некако особито наклоњен мухамеданцима, не само да им је у Биограду предвидио мошеју него је такођер њиховоме хоџи намијенио доличну дотацију из државне ризнице и уклопио је у такозвани државни 'буџет'. Па док се речени краљ тако великодушно понаша према мухамеданцима, којих у краљевини Србији уопће нема, не знам зашто се једнако великодушно не би пониио спрам католика којих има 4 или 5 тисућа у Биограду, а у осталој краљевини их је још више, десет или 15 тисућа.⁷⁸

Шесто, црногорском уговору, примијењеном на краљевину Србију, још би требало додати: прикладно мјесто у Биограду за подигнуће католичке цркве, бискупског пребивалишта, такођер школе итд. Град Биоград је изложен погледу многих који се ту скупљају са свих страна

⁷⁸ Према попису становника обављеном 1889. у Србији је било укупно 8.092 римокатолика. Од тог броја у Биограду је било 4.263 (*Државопис Србије*, Београд 1889, 272).

свијета, па би било веома важно да дошљаци у Биограду нађу доличну католичку цркву, школу итд. што би било на част краљевини и краљу, док је садашње врло запуштено стање католичке ствари у Биограду и краљевини и самоме краљу само на ругло и срамоту. Све то треба посебним уговором утаначити и потврдити, а онима који би се под некаквом правном изликом такву уговору противили или би држали како њиховим посебним правима одговара да католичка ствар у краљевини Србији и надаље остане неизвјесна, неодређена и запуштена, овисећи једино о њиховој вољи, требат ће одговорити: Тражите најприје Краљевство Божје и његову праведност и све остало ће вам се додати. Аукторитет и утјецај увијек и вазда уздржаје се правим добротинствима и даровима а никаковим извртањима не дају се разбити. И католички бискуп и католички народ придобивени таквим добротинствима и даровима, вјечно ће бити захвални. Хтјети тражити залог аукторитета и не знам којег утјецаја у слабости цркве и у властитој самовољи, значило би изврнути унапријед постављени божански поредак те краљевству Божјем и праведности његовој претпоставити испразне изуме људског мудровања и злих намјера што је увијек било и бит ће узрок и исходиште губитака и свакојаких жртава.

Као што, дакле, Ваша Узоритост види, сва та ствар у садашњем своме ступњу развоја спада прије свега на Свету Апостолску Столицу, исто тако на Државно Тајништво, с којима по мојем мнијењу Ваша Узоритост и Свети Збор за раширење вјере сложено морају дјеловати. Зато молим Вашу Узоритост да се удостоји ово моје писмо приопћити Његовој Светости, предрагоме и велечијењеноме нашем Оцу. Моје је доиста мишљење да се о уговору који је склопљен с црногорским кнезом, дометнувши дакако још оно што би требало додати, ваља смјеста посавјетовати с бечким Апостолским Нунцијем да би га он до краја прорадио те га с представником српске владе који дјелује у Бечу, Богићевићем⁷⁹ приредио, како би се што прије у облику државног закона и обвезе могао такође увести и имати у краљевини Србији. Кад ти узајамни разговори у Бечу буду сретно приведени крају, могао би краљ Србије, како ми је недавно док сам био у Биограду обећао, послати у Рим свог министра вањских послова, Франасовића, католика, који ће, доброхотно прихваћен од Свете Апостолске Столице, такав свечани уговор по законом предвиђеном поступку овлаштено потписати. Никако се пак не би смјело прихватити оправдавање српског краља и владе да још тобоже није вријеме за склапање таквог уговора, јер се већ тридесет и више година уз исто оправдање ствар тако важна одгађа те се никако не може узети да се поступа у доброј вјери. То исто ја сам недавно краљу отворено изјавио. Мислим да сам овим писмом задовољио писму Ваше Узоритости, у њем искрено изразивши своје увјерење, ал опет вазда посвема спреман сада и убудуће своје мишљење напустити и са свом се понизношћу и приправношћу подврћи наредбама и одлукама Свете Апостолске Столице [...]"⁸⁰

⁷⁹ Милан Богићевић.

⁸⁰ *Korespondencija*, 579-585.

Пуна два месеца после овог писма упућеног префекту кардиналу Конгрегације за пропаганду вере, Штросмајер је 11. новембра подсетио Ванутелија да је конкордат са Црном Гором склопљен и да би било "важно да се такав конкордат уговори и с краљевином Србијом". Тврдио је да Света Столица за то има хиљаду разлога "да ствар пожури и убрза". Јадао се да је стар, слаб и подоста исцрпљен, а да "из својих посебних разлога", вероватно, никад више неће ићи у Београд. Наглашавао је да треба порадити на томе да се положај Католичке цркве у Србији "коначно уреди" и да се, као у Црној Гори, ту "обнови древна црквена хијерархија" и стара "биоградска и смедеревска бискупија". Обећавао је да ће, колико буде могао, радо бити "промицатељ" и "поборник таква дјела". На крају је нагласио: "Код краља Србије ваља употријебити свакако тај разлог да ће се мене, који сам му недраг, једино на тај начин што је могуће прије ријешити".⁸¹

Своје одустајање од положаја викарног епископа београдско-смедеревског Штросмајер је условљавао што бржим склапањем конкордата са Србијом и то под што повољнијим условима за Католичку цркву. У том смислу куцао је на многа врата, обраћао се бројним личностима и неуморно је тражио начине да оствари своје намере. Када се с тим циљем једним писмом обратио и министру спољних послова Србије, копију тог писма послао је 6. децембра 1886. нунцију Ванутелију. Тим поводом написао је да би Света Столица "требала снажно и непрестано пожуривати да се напоскон нешто учини у прилог Католичке цркве у краљевини Србији". Нагласио је да с великом искреношћу наступа код министра спољних послова Србије, и то не само зато што је то у складу с његовим значајем и положајем, већ и стога што је оценио "да се тако најбоље тај посао може убрзати". Будући да ме се у Србији желе ослободити, додао је бискуп, "нека знају и виде како је једини начин да своју сврху брзо постигну да уговор са Светом Апостолском Столицом склопе". Штросмајер је сматрао да ће у свему томе највећа "тешкоћа бити сиромаштво државне благајне у краљевини Србији". Међутим, за то сиромаштво, по његовој оцени, била је крива сама Србија и то нипошто није могао да буде разлог да Католичка црква и римокатолици који живе у Србији, "трпе и да се готово у бесконачност" лишавају "скоро свих увјета плоднијег вјерског живота". Ако је било средстава за издржавање Православне цркве, онда је, по Штросмајеровом мишљењу, морало бити и за подмиривање потреба Католичке цркве. Никаква штедња није смела да погађа само Католичку цркву, утолико пре што је њена запуштеност у Србији свакодневно била све несношљивија "те саме краљу и новоме краљевству на све већу срамоту" служило. Критичан према српском краљу и српској влади, бискуп је овим речима завршио писмо: "[...] У бесконачност су нам потицали наду и дали силна обећања. Крајње је вријеме да ријечи и обећања напоскон некако престану бити мјед што јечи и прапорци који звече. То кашњење поглавити је узрок што је рјешавање овог питања пало у најгоре вријеме, то јест у вријеме највеће оску-

⁸¹ Исто, 609.

дице и посве испражњене државне ризнице. Будући да Католичка црква није за ту невољу никако крива, било би скрајње неправедно и ружно не-сташицу и ту оскудицу у државној благајни преокренути у кажњавање и рушење Цркве. Понављам: крајњи је и неизбјежан час да се за Католичку цркву у краљевини Србији барем нешто напакон учини, па зато ваља Свету Апостолску Столицу постојано и непрестанце пожуривати".⁸²

Када је добио одговор од министра спољних послова Србије Штросмајер је 9. јануара 1887. његову копију послао Ванутелију. Бискуп је, без сумње, био задовољан садржајем писма које је примио из Београда, јер је, шаљући његову копију бечком нунцију, написао: "Краљевина Србија, барем ја тако мислим, у своје крилу носи залог живота свога и своје животне снаге, а тако и због свог будућег предодређења. Главно је питање да ли ће Краљевина Србија бити кадра схватити да све што се вишег живота и снаге тиче треба, да тако кажем, сједињењем посветити те цијену и награду свога будућег предодређења у Исусу Крису краљу и свевладару у времену и вјечности потражити. То је поглавито питање, а нипошто што људи или било које људско вријеме о нама суди".

Пошто је из министровог писма сазнао да Ванутели води преговоре о конкордату с представником Србије у Бечу Миланом Богићевећем, Штросмајер му је написао да се "од свег срца" моли да се тај посао "сретну завршетку приведе". Уз то, скренуо је пажњу нунцију да ће "одмах опазити да краљ Србије, који је недвојбено писмо што ми је послано, премда га сам можда није писао, ипак сигурно надахнуо, као главни увјет тог уговора дозначује како се од закључења тог уговора надаље католичко богослужје увјек мора обављати на старословенском језику". Бискуп је оценио "да је таква жеља, одакле год долазила, праведна и да врло одговара пресветим циљевима Бога и Цркве. *То је једини начин да се најбожанскији посао католичког сједињења мало помало ирошећне на све јужне Славене.* (Подвукао – В. К.) Зато, ако мој савјет ишта вриједи, најжарче и од свег срца савјетовао бих Светој Апостолској Столици и Вашој Преузвишености да се тај увјет смјеста и без икаква устручавања прихвати". Што се тиче свештеника који би били способни да богослужење обављају на старословенском језику, Штросмајер је рачунао на фрањевце из Далмације. Он се залагао за то да се нађе начин којим би се "физички и морални положај" Католичке цркве у Краљевини Србији што више поправио.⁸³

Штросмајерово залагање да се при склапању конкордата са Србијом унесе одредба о праву коришћења старословенског језика у католичком богослужењу Света Столица није хтела да прихвати. Ванутели је о томе обавестио бискупа 10. фебруара 1887. Јавио му је да је из Рима добио упутства по којима је дужан да стави на знање србијанској влади да се "нипошто не може допустити да се при склапању уговора с Апостолском Столицом расправља о језику који се има рабити у богослужју". То питање, по тумачењу Рима, "толико је нутарње свакој вјерои-

⁸² Исто, 621.

⁸³ Исто, 645.

сповијести да се по својој нарави не може налазити у оним уговорима који се ради сређивања вањских односа међу двијема властима обично склапају између Апостолске Столице и врховника разних држава". Обавестивши о овоме Штросмајера, нунције је додао: "Надам се да након те изјаве србијанска влада више неће упорно стајати на упорабном језику у светим обредима као увјету".⁸⁴

Упркос овако јасног става Свете Столице о коришћењу старословенског језика у католичком богослужењу, Штросмајер није одустао од свог уверења да богослужење на том језику "спада у она практична и од саме Божје провидности провиђена средства којима ће се кобни раскол међу јужним Славенима надјачати а крило Свете Матере Цркве тако раскрилити да ћемо напоскон постати једно, као што је један Господин, један крст и једна вјера". Своје виђење проблема који се тицао старословенског језика бискуп је образложио Ванутелију у писму од 16. фебруара 1887. Написао је нунцију да не зна шта ће после одлуке Рима учинити краљ и српска влада, али да ће он ћутати зато што "по своме увјерењу и по својој савјести" не може да ради.⁸⁵

У истом писму од 16. фебруара Штросмајер је упозорио нунцију да би велику штету нанело католичкој ствари у Србији ако би у Београду био постављен за бискупа, или за апостолског викара, Роберт Турмајер, жупник у Сотину, који је потпадао под ђаковачку бискупију.⁸⁶ По оцени Штросмајера, Турмајер није био "свећеник честита и непорочна живота". Он је под врло "тешком сумњом која прераста готово у извјесност да је он човјек живота нечиста и саблажњива па би, премјештен у Биоград, у расколничку средину, лако постао камен спотицања и стијена саблазни свима, на ругло и збуњеност Цркве те свећеничког звања". Турмајер није уживао поверење и зато што је био близак с његовим политичким противницима, с грофом Ладиславом Пејачевићем и грофом Куеном Хедерваријем, али и зато што је припадао "роду изабраном, краљевском народу мађарскоме". Уместо Турмајера, Штросмајер је за београдског бискупа предложио фрањевца из Далмације, Николу Булића, "свећеника учена, побожна и рјечита".⁸⁷

И у последњем Штросмајеровом писму Ванутелију, написаном 28. априла 1887. године, као неки припев, који се у преписци двојице прелата често понављао, бискуп се залагао за то да се Католичкој цркви у Србији допусти богослужење на старословенском језику. Исто тако, као у припеву, бискуп је подстицао нунцију да Света Столица пожури са склапањем конкордата са Србијом. Плашио се да свака промена власти у тој краљевини питање уговора са Светом Столицом може отежати. Оцењујући положај Београда не само са географског и политичког већ пре свега верског становишта, главни град Србије, по виђењу Штросма-

⁸⁴ Исто, 657.

⁸⁵ Исто, 669.

⁸⁶ О Турмајеру види: V. Krestić, *O nestaloj prepisci izmedju kneza Mihaila i biskupa Štrosmajera*, у књизи *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Београд 1988, 333-339.

⁸⁷ *Korespondencija*, 671, 691.

јера, био је "Цариград у маломе, град врло важан, средиште готово недвојбено и од Бога самога предодређено да на Балканском полуотоку изврши велики утицај".⁸⁸ Никакве сумње нема да је и то један од разлога због којих се Штросмајер тако упорно, доследно и не без умећа залагао за склапање конкордата између Рима и Београда.

Academician Vasilije KRESTIĆ

*BISHOP STROSSMAYER IN THE LIGHT
OF NEW HISTORICAL SOURCES*

The Summary

In the corpus of documents called Monumenta Vaticana Croatica, as a special edition, vol. 1, The State Archive of Croatia, Christian Present (*Kršćanska sadašnjost*) and Home and World (*Dom i Svijet*) had published, during 1999 in Zagreb, a book under the title *Correspondence Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vanutelli 1881-1887*. At the time, Vanutelli was the Pope's Nuncio in Vienna. The correspondence consists of 110 letters, out of which only 20 written by Vanutelli. Beside 90 letters written by Strossmayer, there are also 17 various contributions. The originals of this correspondence are kept in The Secret Vatican Archive, in the series called the "Archive of the Nunciature of Vienna". This correspondence is of secret diplomatic nature, and it has been unknown in historiography so far. The whole correspondence between two Roman-Catholic prelates was in Latin language. All documents have been printed in parallel way, in Latin and in Croatian translation.

The content of the correspondence between Strossmayer and Vanutelli is various, but it is mostly related to the issues of religion. Beyond any doubt it is very important for understanding the personality of the Bishop of Djakovo Josip Juraj Strossmayer, as well as for explanation of his religious and secular policies.

In this article dedicated to the correspondence between Strossmayer and Vanutelli, the most stressed issue was Strossmayer's position regarding Serbia and Montenegro, Serbs and Orthodoxy, Bishop's attitude towards Bosnia, Austro-Hungary, dynasty of Hapsburgs, Hungary and Hungarians, union and process of union of two churches, Jews and masons, Protestants and Protestantism. He had paid attention to all those questions, and he had wrote about them to Vanutelli sincerely, but secretly from the public, and by opening his heart, he had pointed out his views and explained his intentions and aims.

The correspondence with nuncio Vanutelli is full of information regarding the Concordat between the Saint Seat at one, and Montenegro and Serbia at the other side. Formally, by that Concordat the question of small numbers of Roman-Catholics in Montenegro and Serbia should have been solved. However, on the basis of the Strossmayer letters, it could be understood that by the rights that should have been obtained by the Roman-Catholic Church in two Serbian lands, the very fast conversion of the Orthodox population would have been possible. That was the main reason, and not as it was proclaimed the very small number of

⁸⁸ Исто, 683.

local Roman-Catholics, that the Bishop of Bosna and Djakovo and Srem and Vicar Bishop of Belgrade and Smederevo J.J. Strossmayer had tried hardly to accomplish the Concordat. As much as he cared for the Concordat with Serbia, he cared even more for the Concordat with Montenegro. He had assumed that Montenegro was weaker considering the matters of religion, so that, for the Roman-Catholic Church it would have been much easier and faster to take the roots there than in Serbia.

By the correspondence between two high Roman-Catholic prelates the issue of liturgy in the ancient Slavic language had been finally demystified. It is quite clear now that Strossmayer was not in favor of introducing of Slav language in liturgy for some pan-Slav or pro-Yugoslav feeling, for emotional and sentimental reasons, but because of the fact that he had thought that the liturgy in Latin was very hard to be understood and acceptable for the South Slavs, and that it had represented almost invincible obstacle for the Orthodox population to accept the Catholicism. It means that the practical reasons, subordinated to the interests of the Roman-Catholic Church had led the Bishop to raise his voice in favor of the ancient Slav language.

In the letters concerning the Concordat, there are a lot of interesting and very valuable information regarding Serbia and Montenegro, political conditions in those countries and Strossmayer evaluations regarding the capability or incapability of Prince Nikola and King Milan or some other outstanding personalities. The special attention should be paid to the Bishop's views regarding the rearrangement of the Balkans as one "brotherly federation of different nations", in which Austrian influence would be dominating, which would also contribute to the important influence of "catholic Croatia" serving to the interests of the whole Empire and Hapsburg dynasty.

In this correspondence there are not even some traces of Strossmayer inclination towards the Yugoslav idea, real brotherhood and unity, harmony and equality. Quite opposite, everything is strongly influenced by the Roman-Catholic faith, Croatia and Croats.